

HƏYAT BİLGİSİ

DƏRSLİK

4

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

GÜLƏR MEHDİYEVA
BAHAR KƏRİMOVA

HƏYAT BİLGİSİ 4

Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün
Həyat bilgisi fənni üzrə
DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
aspoligraf.ltd@gmail.com və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

«ASPOLİQRAF»

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	5
------------	---

I. SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

1. SƏNİN TƏHSİLİN

1. Yeni dərs ili.....	6
2. Yay tətildə.....	8
3. Təhsil əsri.....	10
4. Keçmişdə və indi.....	12
5. Kitabxana.....	14
6. Kitablardan öyrənirik	16

2. SƏNİN HÜQUQLARIN

7. Dövlətçilik.....	18
8. Dövlət orqanları.....	20
9. Dövlət büdcəsi.....	22
10. İstehsal və istehlak.....	24
11. Sığortanın əhəmiyyəti.....	26
12. Vətəndaşlıq.....	28
13. Uşaq Hüquqları Konvensiyası.....	30

3. SƏNİN MƏNƏVİYYATIN

14. Hər şey münasibətdən başlayır.....	32
15. Qarşılıqlı anlaşma.....	34
16. Ədəb-ərkan qaydaları.....	36
17. Məsuliyyət hissi.....	38
18. Fədakarlıq.....	40
19. İslam dini necə yarandı?.....	42
20. İslam dininin yayılması.....	44
21. Mövhumat nədir?.....	46

4. SƏNİN SAĞLAMLIĞIN

22. Sağlamlığın qorunması hüququ.....	48
23. Yoluxucu xəstəliklər.....	50
24. İmmunitet nədir?.....	52
25. Onurğa sütunu.....	54
26. Qida zəhərlənmələri.....	56
27. İlk tibbi yardım.....	58
28. Bədəni necə möhkəmləndirməli?.....	60

5. SƏNİN RAHATLIĞIN VƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN

29. Mobil telefonlar.....	62
30. Kompüter və insanlar.....	64
31. Məişət qəzaları.....	66
32. Yol hərəkəti qaydaları.....	68
33. Fövqəladə hallar.....	70
34. Fövqəladə hallarda necə davranmalı?.....	72

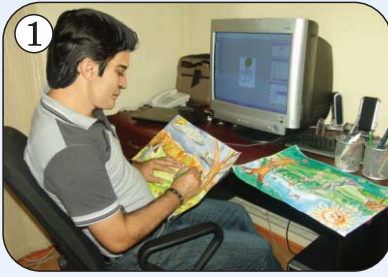
II. TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏT

1. İNSAN TƏBİƏTİ DƏYİŞİR

35. İqlim və canlılar aləmi.....	74
36. Təbii ehtiyatlar.....	76
37. Təbiət necə dəyişir?.....	78
38. Coğrafi təbəqə.....	80
39. Cəmiyyət və bitki örtüyü.....	82
40. Cəmiyyətin inkişafı və heyvanlar aləmi.....	84
41. Cəmiyyət və elmi-texniki inkişaf.....	86

2. CƏMİYYƏTİN QLOBAL PROBLEMLƏRİ

42. Ekologiya nədir?.....	88
43. Aral gölünün harayı.....	90
44. Ozon qatı.....	92
45. Səhrələşmə nədir?.....	94
46. Yaşıl iqtisadiyyat.....	96
47. Müharibə və sülh.....	99
48. Bir pillə də ucaldıq.....	102

Salam, dostum!

Səninlə görüşdüyüm üçün çox sevinirəm. Nəşriyyatda rəssamlar şəkillərini çəkdikcə, dizaynerlər səhifələrimi tərtib etdikcə maraqlı bir kitab olub məktəbə gedəcəyim günü səbirsizliklə gözləyirdim. Sonra redaktorlar, korrektorlar məni oxudular. Redaksiyada iş başa çatdı və mən mətbəəyə getdim. Orada məni əvvəlcə dəmir lövhələrə, sonra kağıza köçürdülər. Nəhayət, səhifələrimi qatladılar, üst-üstə yığıb tikdilər, yapışqanla bərkitdilər və mən tam hazır oldum. Artıq məktəbdə, sənin masanın üstündəyəm. Buna görə çox sevinirəm. Bilirəm ki, yeni dərs ilinin başlanmasına, sinif yoldaşların və müəllimlərinlə görüşməyinə şadsan. İnanıram ki, mənimlə də görüşünə sevinirsən. Axı mən sənin dostunam.

Biz səninlə bütün dərs ili boyu yenə birlikdə olacağıq. Mən sənə yeni-yeni varlıq və hadisələrdən danışacağam. Ümid edirəm ki, bunlar sənin üçün maraqlı olacaq. Dərs ilinin sonuna qədər sən çoxlu bilik və bacarıqlara yiyələnəcəksən.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

1. YENİ DƏRS İLİ

Yeni dərslərin başlanması nə üçün təntənə ilə qeyd olunur?

Hər il ilk dərslərin günündə əllərində gül dəstələri tutmuş şagirdlər məktəbə gəlirlər. Məktəb rəhbərləri, müəllimlər çıxış edirlər. Hamı bir-birini 15 sentyabr «Bilik günü» münasibəti ilə təbrik edir. Televiziya və yeni dərslərin başlanmasına həsr olunmuş verilişlər yayımlanır. Qəzetlərdə bu mövzuda geniş yazılar dərc edilir.

Bizim dövrümüzdə sənəyin yaşadın olan bütün uşaqlar məktəblərdə təhsil alırlar. Bir zamanlar isə məktəblərdə yalnız təhsil haqqını ödəmək imkanı olan ailələrin uşaqları oxuyurdular. Ona görə də insanların hamısı təhsil ala bilmirdilər.

Pulsuz təhsil hər bir insanın qarşısında geniş imkanlar açır. Ölkəmizdə hər bir insanın pulsuz təhsil alması üçün şərait yaradılmışdır.

Sənin təhsilin

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilir ki, bütün vətəndaşların milli və dini mənsubiyyətindən, dilindən, səhəhətindən asılı olmayaraq, təhsil almaq hüququ var. Heç kim uşağa məktəbə getməyi qadağan edə bilməz. Dövlətimiz uşaqların təhsil hüququnu qoruyur.

15 sentyabrda məktəbə gəlirsən, işıqlı otaqlarda dərs keçirsən. Bu sənin təhsil hüququndur. Bir şagird kimi sənin vəzifən bu hüququ dəyərləndirmək və onun verdiyi imkanlardan bacarıqla istifadə etməkdir. Gündəlik tapşırıqları yerinə yetirmək, dərslərdə fəal olmaq, hər gün yeni biliklər əldə etməyə çalışmaq hər bir şagirdin vəzifəsidir.

Azərbaycanın neft milyonçularından biri olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev özü təhsil almamışdı. Amma soydaşlarının təhsil alması, maarifin, mədəniyyətin inkişafı üçün böyük məbləğdə vəsait sərf etmiş, Bakıda qızlar üçün məktəb açdırmışdı. Səncə, nə üçün?

«Uşaq hüquqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda da göstərilmişdir: «Hər bir uşağın təhsil almaq hüququ var və uşaqların ümumi icbari* orta təhsildən yayındırılması qadağandır».

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) İlk dərs günündə diqqətini ən çox nə cəlb etdi?
- 2) Dövlətin sənin təhsilinə qayğısını nədə hiss edirsən?
- 3) «Uşaqların təhsildən yayınması» nə deməkdir?
- 4) «Mənim təhsil hüququm» adlı esse yaz.

* **İcbari** — məcburi

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

2. YAY TƏTİLİNDƏ

Yay fəsli başa çatdı. Günəşin ən çox işıq və isti verdiyi bu fəsildən faydalana bildinmi?

Yay tətili sona çatdı. Tətil vaxtı bəzi uşaqlar dincəlmək üçün başqa şəhər və kəndlərə gedirlər. Xarici ölkələrə səyahət edənlər də olur. Tətil müddətində onlar səyahət etdikləri yerlərdə yeni məlumatlar və təcrübə

əldə edirlər. Yeni dostlar tapır və maraqlı kitablar oxuyurlar.

Dərinizin rəngi gündən qaralıbmı? Qaralıbsa, bu, yaxşıdır. Orqanizmin sağlamlığı üçün dərinin sağlam olması vacibdir. Ona görə ki, dəri insanın əsas

orqanlarından biridir. O, insanın bədənini kənar təsirlərdən qoruyur. Dəri həm də insanın duyğu orqanlarından biridir. Biz ətrafımızdakı varlıqlara toxunur, dərimiz vasitəsilə onların soyuq, yaxud isti, sərt, yaxud yumşaq olduğunu hiss edirik. Dəridə tər vəziləri var. Bu vəzilərin sayəsində insan tərləyir. Tərləmə isə artıq istiliyi çıxarır və lazım olmayan maddələri bədənədən kənarlaşdırır, yəni ifraz edir. Deməli, dəri həm bədənənin temperaturunu tənzimləyir, həm də ifrazat funksiyasını yerinə yetirir. Bədənəimizdə günəş şüalarının təsiri ilə D vitamini yaranır. Sümüklərin möhkəmlənməsində D vitamini böyük rol oynayır. Uşaqlarda raxit xəstəliyinə qarşı mübarizədə bu vitamindən istifadə olunur.

Sənin təhsilin

Lakin günəşin altında həddindən artıq qalmaq olmaz. Günün qızmar saatlarında mütləq kölgədə olmaq lazımdır. Belə vaxtlarda günəş şüaları orqanizmə ziyan vura bilər.

Dərinin qaralması həmişəlik deyil. Növbəti yaya qədər dəri öz təbii rəngini alır.

Yay sənə daha nə verib? Tətil zamanı asudə vaxtın çox olub. Bu vaxtdan necə istifadə etmişən? Hansı filmlərə baxmışsan, hansı kitabları oxumusan, hansı oyunları oynamışsan? Ən əsası tətil müddətində nə öyrənmişən? Bunları düşünsən, yaydan necə faydalandığını bilərsən.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Yay başqa fəsilərdən nə ilə fərqlənir?
- 2) Dərinin orqanizm üçün əhəmiyyəti nədir?
- 3) 3-cü sinif dərsliyinin sonunda verilmiş yay tapşırıqlarından hansılarını yerinə yetirdin?
- 4) «Yayda gördüyüm işlər» adlı cədvəli dəftərinə çək və doldur.

Apardığım təcrübələr	Aldığım nəticələr	Oxuduğum kitablar	Gəzdiyim yerlər

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

3. TƏHSİL ƏSRİ

İnsanlar
nə üçün təhsil
almalıdırlar?

Ölkəmizdə hər il yeni məktəblər tikilir. Dövlət uşaqların təhsili üçün böyük məbləğdə vəsait ayırır. Azərbaycan dövləti ölkənin inkişafında təhsilin rolunu yüksək qiymətləndirir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Na-

zirliyi dövlətin təhsil siyasətini həyata keçirir. Bu dövlət orqanı daim ölkədə təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə çalışır. Çünki hər bir ölkənin gələcəyi həmin ölkədə təhsilin səviyyəsindən asılıdır. Amerika Birləşmiş Ştatları, Yaponiya və başqa bu kimi ölkələr ərazilərində olan təbii sərvətlərdən daha çox insanların zəkası və səmərəli fəaliyyəti hesabına inkişaf etmişlər. Bu isə yalnız təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsi sayəsində mümkündür.

Azərbaycan zəngin ölkədir. Burada təbii sərvətlər çoxdur. Lakin inkişafda yalnız təbii sərvətlərə güvənmək azdır, bu sərvətlərdən ağılla istifadə etməyi də bacarmaq lazımdır. Hər bir insanın özünəməxsus fərdi bacarıq və qabiliyyətləri var. Bu bacarıq və qabiliyyətləri vaxtında aşkar edib inkişaf etdirmək təhsil sisteminin vəzifəsidir. Hər bir şəxsin öz fərdi qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması çox vacibdir. Ölkənin vətəndaşları sağlam olmalı, uşaq yaşlarından təhsilə cəlb edilməlidirlər.

Məsələn, sən 4-cü sinfi bitirəcək, ibtidai təhsil səviyyəsini başa vuracaqsan. Sonra təhsilini yuxarı siniflərdə davam etdirəcəksən. Daha sonra arzu etsən, ali məktəbə qəbul olarsan. Yaxud peşə-ixtisas məktəblərində istədiyin peşəyə yiyələnərsən. Yəqin, artıq gələcəyə dair bir planın var. Çünki gələcəyə aid qərarlar bu gün qəbul olunur. Lakin təhsildə bu da son hədd deyil. Müasir insanın həyat şəraiti sürətlə dəyişilir, məlumatlar daim yeniləşir, yeni-yeni kəşflər edilir, yeni peşələrə, yeni bacarıqlara ehtiyac yaranır. İndi

Sənin təhsilin

İnsan inkişafı nə deməkdir?

yalnız ali təhsil almaq kifayət deyil. Zamanla ayaqlaşmaq üçün insan həyatı boyu öz təhsilini artırmalıdır. Daim yeni kitablar oxuyaraq, məlumat mənbələrindən geniş istifadə etməklə, dərslərdə fəal olmaqla sən buna nail ola bilərsən. Beləliklə, sən gələcəkdə yaxşı mütəxəssis, sənətkar, alim olar və Azərbaycanın daha da çiçəklənməsinə öz töhfəni verərsən.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı XXI əsri «Təhsil əsri» elan etmişdir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Nə üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı XXI əsri «Təhsil əsri» elan etmişdir?
- 2) Azərbaycan Respublikasında kimlərin təhsil almaq hüququ vardır?
- 3) Dövlət nə üçün ölkədə təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə çalışır?
- 4) Dövlətin təhsil siyasətini hansı dövlət orqanı həyata keçirir?
- 5) Təhsil nə üçün davamlı olmalıdır?
- 6) Tanıdığın bir insanın nümunəsində təhsilin rolunu müəyyənleşdir. Fikirlərini dəftərinə yaz.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

4. KEÇMİŞDƏ VƏ İNDİ

Səni maraqlandıran məlumatı hardan əldə edə bilərsən?

Gəlin birlikdə lap qədim dövrə səyahət edək. Görəsən, insanlar hələ hərfləri tanımadıqları və yazı bilmədikləri vaxtlarda məlumatları bir-birlərinə necə ötürürdülər?

İnsan həyatı boyu digər insanlarla ünsiyyət saxlamağa ehtiyac duyur. Elə ona görə də insanı sosial, yəni cəmiyyətə bağlı olan varlıq adlandırırlar. Qəzet-jurnallar, radio-televiziya, telefon, İnternet vasitəsilə insanlar bir-birinə yeni məlumatı ötürür, təcrübə mübadiləsi aparır, öz sevinc və kədərlərini bölüşürlər. Lap qədim dövrdə insanlar bir-birinə məlumatı şəkillər, işarələr vasitəsilə ötürürdülər.

Azərbaycan hökuməti Qobustandakı qədim insan məskənini dövlət qoruğu elan etmişdir. Çünki burada qədim insanların çəkdiyi altı mindən artıq qayaüstü rəsm qeydə alınmışdır. Bu rəsmlərdə heyvan və balıq ovu, kollektiv rəqslər, ceyran, dağ keçisi, aslan kimi heyvanların, qayıqların, ikitəkərli arabaların və insanların təsvirləri vardır. Sən bu rəsmlərə baxıb qədim insanların həyatı barədə məlumat əldə edə bilərsən.

Təbii ki, rəsmlər vasitəsilə istənilən məlumatı tam çatdırmaq çətin idi. Zaman keçdikcə həmin işarələrin əsasında müəyyən hərflər yarandı. İnsanlar bu hərflərlə gil lövhəciklər, perqament* və papirus* üzərində yazırdılar.

İllər keçdi, ilk dəfə olaraq Çində insanlar kağızı icad* etdilər. Çinlilər kağızın hazırlanma qaydasını gizli saxlamağa çalışsalar da, bu sirr açıldı. Kağızın sirri bütün dünyaya yayıldı. Kağız yazmaq üçün rahat vasitə idi. Lakin bunun bir mənfi cəhəti vardı: kağız ağacdən hazırlandığı üçün insanlar ağacları kəsir və bununla da təbiətə ziyan vururdular.

Perqament

Papirus üzərində çəkilmiş rəsm

Gil lövhə

Papirus bitkisi

- * **Perqament** — üzərində yazı yazmaq üçün xüsusi hazırlanmış heyvan dərisi
- * **Papirus** — qədim dövrlərdə yarpağından kağız kimi istifadə edilən qamış bitkisi
- * **İcad etmək** — yaratmaq

Sənin təhsilin

Kağız icad edildikdən sonra insanlar uzaq məsafələrə kağız məktublar göndərirdilər. İnformasiyaların yazılması və ötürülməsi sahəsində olan inkişaf bununla bitmədi. Həyatda hər bir sahədə daim dəyişikliklər baş verir. Kəşflər, ixtiralar edilir, insanların möcüzə kimi baxdığı çox hadisələr gerçək olur. Teleqraf, telefon, kompüter, bunun ardınca da İnternet belə möcüzələrdən oldu.

İndi texniki imkanlar daha da genişlənib. Bir çox işləri uzaq məsafələrdən həll etmək mümkündür. İnsanlar İnternet vasitəsilə təhsil ala bilər, Yer kürəsinin hər hansı bir nöqtəsində yaşayan insanlarla iş əlaqələri yaradır, hətta tanış olub dostlaşırlar. İnternet vasitəsilə virtual (elektron) kitabxanalara daxil olmaq, lazım olan məlumatı tapmaq və istifadə etmək də mümkündür. Müasir təhsil sistemini, iqtisadiyyatı, siyasəti və səhiyyəni İnternetsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. İnformasiyalar İnternet vasitəsilə dünyaya yayılır. Zaman gələcək informasiyaların ötürülməsinin yeni vasitəsi icad olunacaq. Onu icad edənlərdən biri də sən ola bilərsən.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Yazı hansı zərurətdən yarandı?
- 2) İnsanlar informasiyaları ötürə bilməsələr, nə baş verər?
- 3) İnternetin kəşf olunmasının hansı müsbət cəhətləri oldu?
- 4) Cədvəli dəftərinə çək və işlə.

İnformasiyaları hansı mənbələrdən alıram?	İnformasiyaları hansı vasitələrlə alıram?	Ən çox nə barədə informasiya alıram?	Bu mənə nə üçün lazım olur?

5. KİTABXANA

Məktəb kitabxanasından istifadə etmək sənin hüququndur. Sən bu hüququndan necə yararlanırsan?

Mən sənə öz əcdadlarımdan, yəni qədim kitablardan danışmaq istəyirəm. İnsanlar ilk kitabları lap qədimdə, yazı materialı kimi gil lövhələrdən, papirus və perqamentdən istifadə etdikləri vaxtlarda yaratmışlar. Bu kitablar əllə yazıldığı üçün onlara əlyazması deyilir. Məsələn, Atəşpərəstlik dininin müqəddəs kitabı «Avesta» 12 min inəyin dərisi üzərində yazılmışdı.

Uzaq keçmişdə Qədim Misirin İskəndəriyyə şəhərində çox zəngin bir kitabxana vardı. Bu kitabxanada papirus və perqament üzərində yazılmış 700 min əlyazması saxlanılırdı. Gil lövhələrdə, perqament və papirusda yazılmış kitablar çox böyük olduğundan, çox yer tuturdu. Bu kitablar çox bahalı idi və hər bir insan bu kitabları əldə edə bilmirdi. Kağız icad olunduqdan sonra kağızdan hazırlanmış kitablar meydana gəldi. Kağız üzərində yazmaq, kağız kitabları saxlamaq daha rahat idi. İnsanlar lazım olan məlumatları axtarmaq üçün kitabxanalara üz tuturdular. Çünki kitabxana çoxlu kitabın toplandığı və istifadə olunduğu yerdir. Zaman keçdi, gözəl tərtibatlı yeni kitablar və onların toplandığı indiki kitabxanalar yarandı.

Müasir dövrdə insanlar iki cür kitabxanadan istifadə edirlər:

- * Kütəvi kitabxanalar — bunlardan hər kəs istifadə edə bilər.
- * Xüsusi kitabxanalar — elmi, tədris və ya müəyyən ixtisaslı mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulur.

Firidun bəy Köçərli adına uşaq kitabxanası (40 il əvvəl)

Kitabxanalar kütəvi müətləni təşkil edən ocaqdır. Kitabxanalarda müxtəlif məzmunlu kitablar toplanır. Burada kitabın seçilməsinə kömək edən mütəxəssislər (kitabxanaçılar) var. Kitabxana böyük müəssisədir, onun işçiləri və kataloq* otağı, oxu zalı, arxiv*, sifarişin qəbul otağı vardır. Hər bir müəssisədə olduğu kimi, kitabxanada da müəyyən davranış qaydalarına əməl olunur:

- * Əvvəlcə qeydiyyatdan keçməlisən. Bunun üçün şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd təqdim olunmalıdır;

* **Kataloq** — kitabxanadakı kitabların müəyyən qayda ilə tərtib olunmuş siyahısı

* **Arxiv** — qədim sənədlərin və yazılı abidələrin saxlandığı müəssisə

Sənin təhsilin

- ★ Lazım olan kitabı tapmaq üçün kitabın adını və müəllifini bilməlisən;
- ★ Əlifba sırası ilə düzülmüş kataloqa və ya kitab rəflərinə yaxınlaşırsan;
- ★ Sənə lazım olan hərflə başlayan kataloqu seçirsən;
- ★ Kataloqda lazım olan müəllifi, kitabın adını tapırsan və kodunu (müəyyən rəqəmlər) vərəqə köçürürsən;
- ★ Sonra kitabı sifariş verirsən.

Kitabxanaçı kitabı gətirdikdən sonra sən onu evə apara, ya da oxu zalında oxuyub qaytara bilərsən. Evə götürdüyn kitabı 15 gündən gec olmadan oxuyub kitabxanaya qaytarmalısan. Kitabxanada müxtəlif növdə məlumat mənbələri var: elmi, bədii, uşaqlar üçün kitablar, jurnallar, qəzetlər... Bütün bunlar həm kağız üzərində, həm də elektron (disklərdə, kompüterdə, İnternetdə) variantda ola bilər.

Bitkilərə qulluq etmək, heyvan bəsləmək, ilk tibbi yardım göstərmək, düzgün qidalanmaq və başqa mövzularda nə isə öyrənmək istəsən, kitablara müraciət et. Yadında saxla ki, çoxlu kitab oxuyan insanın söz ehtiyatı və dünya görüşü artır.

M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası bizim dövrdə

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Kütləvi və xüsusi kitabxanalar nə ilə fərqlənir?
- 2) Kitabxanaların faydası nədir?
- 3) Məktəb kitabxanasına üzv yazılmaq üçün şagirddən hansı sənəd tələb olunur?
- 4) «Kitab oxuyan insanın söz ehtiyatı zənginləşir» — bu ifadəni necə şərh edə bilərsən?
- 5) «Məktəbimizin kitabxanası» adlı esse yaz.

6. KİTABLARDAN ÖYRƏNİRİK

İndiyədək hansı kitabları oxumusan? Axı kitablar bizə yalnız elmi biliklər vermir. Biz kitablardan çox şey öyrənirik.

Azərbaycanda, eləcə də dünyada məşhur olan yazıçılar və şairlər vardır. Bəlkə, gələcəkdə elə sən özün də tanınmış yazıçı olacaq, şeirlər, nağıllar yazacaqsan. Buna görə çoxlu mütləq etməli, bədii ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmalısən. İndi mən sənə bir hekayə təqdim edəcəyəm. Oxu və oradakı uşaqların hərəkətinə münasibətini bildir. Sonra özün başqa nağıllar və hekayələr oxuyarsan.

BAYRAM ZARAFATI*

Novruz bayramına az qalırdı. Üç gün idi ki, uşaqlar həyətdə fişəng atırdılar. Əsl müharibəyə oxşayırdı. Hər beş-on dəqiqədən bir elə bil qumbara partlayırdı. Qonşular bu səsdən artıq tənə gəlmişdilər.

Axır ki, bayram günü gəlib çatdı. Günorta idi. Əli Qalibgilin qapısını döydü. Qapını Qalib özü açdı. Əlini görcək tələsik dedi:

— Hə, gözlə, çıxıram.

Əli soruşdu:

— Fişəng almağa pul tapdın?

— Hə, pul daxılımı qırdım. Çoxlu fişəng almışam. Bütün gün partladırıq.

Qalib tələsik gödəkçəsini geyindi, papağını başına qoyub evdən çıxdı. Yuxarı pilləkənlərdən addım səsləri gəldi.

Qalib tez irəli gəlib yuxarı baxdı.

Düşən Minarə nənə idi. Qalib tez

Əlini də itələyib özü ilə içəri saldı.

Minarə nənə pilləkənləri düşdü,

buruldu ki, axırıncı mərtəbəni

düşsün. Elə bu vaxt Qalib

qəfildən böyürdən çıxıb əlin-

dəki fişəngin ipini dartdı.

Səsə Minarə nənə diksindi,

ayağı büdrəyib yıxıldı. Əlin-

dəki zənbil yerə düşdü.

* Hekayenin və illüstrasiyaların müəllifi Rəhilə Məmmədovadır.

Qalib şaqqanaq çəkib ləzzətlə gül-məyə başladı:

— Gördün necə qorxdu? Bu gün altı nəfəri belə qorxutmuşam, — deyərək özünü blokun qapısından həyətə atdı.

Əli də onun dalınca qaçmaq istədi, lakin Minarə nənəyə baxıb dayandı. Əyilib onun zənbilini götürdü, əlindən tutaraq qalxmasına kömək etdi:

— Minarə nənə, bayramdır da... Zarafat etdik.

Minarə nənə üst-başının tozunu silərək dedi:

— Belə zarafat olar, ay bala? Bu bayram günündə əlim-ayağım sınısaydı, nə edərdim? Yaxşı qurtarmışam.

Sonra Əliyə baxıb sözünə davam etdi:

— Sən də ona qoşulmusan?

Əli zənbili nənəyə verdi, əllərini açaraq:

— Yox, məndə heç nə yoxdur, — dedi.

Minarə nənə başını bulayaraq dedi:

— Bala, ata-anan zəhmətlə pul qazanıb səni böyüdür. Vaxtını xeyirli işlərə sərf etsən, daha yaxşı olar. Əlinə düşən pulu kitaba verib oxusan, xeyir görərsən, pis işlərdən də uzaq olarsan. Valideynlərin səninlə fəxr edər.

Minarə nənə yavaş-yavaş uzaqlaşdı.

Əli Qaliblə birlikdə etdiyi zarafata görə təəssüf etdi. Boş vaxtlarında xeyirxah işlər görmək, valideynlərinin ona aldıkları kitabları oxuyub, bu kitablardan öyrənmək əvəzinə, pis işlər görüb adamları narahat etdiyi üçün xəcalət çəkdi.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Əli nə üçün Minarə nənəyə kömək etdi?
- 2) Minarə nənə Əliyə nə dedi? Nənə nə üçün ona kitab oxumağı tövsiyə etdi?
- 3) Qalib kimi uşaqlarla rastlaşmısanmı? Bu zaman onların hərəkətlərinə necə münasibət bildirmisən?
- 4) Sən də müsbət və mənfi keyfiyyətlərdən bəhs edən kiçik bir hekayə yaz. Öz hekayənə ad ver.

7. DÖVLƏTÇİLİK

Dövlət
nədir?

Geniş bir ailəni təsəvvürünə gətir. Burada körpələr, kiçikyaşlı uşaqlar, məktəblilər, gənclər, cavanlar, qocalar, işləmək qabiliyyəti olmayan insanlar var. Bu ailədə işləmək qabiliyyəti olanlar müxtəlif kollektivlərdə çalışırlar. Ailə üçün ərzaq, geyim, məişət avadanlığı və başqa zəruri şeylər alırlar. Alınmış şeylərdən bütün ailə üzvləri istifadə edir.

Ailə başçısı ailə üzvlərinin normal qidalanması, körpələrin, kiçikyaşlı uşaqların sağlam böyüməsi, məktəblilərin dərs ləvazimatı ilə təmin olunması üçün məsuliyyət daşıyır, yaşlıların rahatlığına nəzarət edir, xəstələrin müalicəsinin qayğısına qalır. Ağillı başçısı olan ailədə hər şey qaydasında olur.

Cəmiyyətdə ailə başçısı rolunu dövlət başçısı yerinə yetirir.

Dövlət cəmiyyət üzvü olan hər bir insanın əmin-amanlıq şəraitində yaşaması, sağlam olması və firavan dolanması üçün çalışır. Dövlət:

- ölkənin iqtisadiyyatını inkişaf etdirir;
- əmək qabiliyyəti olan hər bir insanın işlə təmin olunması üçün yeni iş yerlərinin açılmasına çalışır;
- işləmək qabiliyyəti olmayanların normal yaşaya bilməsi üçün şərait yaradır;
- qocalara, əlillərə, çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərir. Ehtiyacı olan uşaqlar üçün uşaq evləri, yaşlı insanlar üçün qocalar evi təşkil edir;
- qanunlar qəbul edir və onların pozulmasının qarşısını alır;

Sənin hüquqların

- insanların təhsil hüququnu təmin edir. Bunun üçün nəfis tərtibatlı dərslilər nəşr etdirir, müasir tipli məktəb binaları tikdirir;
- ətraf mühiti və təbii sərvətləri qorumaq üçün qanunlar qəbul edir.

Dövlət necə idarə olunur?

Dövləti idarə etməyin iki əsas forması vardır. Bunlardan biri monarxiya, digəri isə respublikadır.

Krallar, kraliçalar və şahzadələr yalnız nağıllarda mövcud deyillər. Onlar dünyanın bir sıra ölkələrində – Böyük Britaniya, Yaponiya, İspaniya, Belçikada və s. indi də var. Monarxiya quruluşunda dövlətin başında krallar, yaxud kraliçalar durur. Bunlara monarx deyirlər. Monarxları xalq seçmir. Çünki onları öz şahzadələri əvəz edir.

Respublika quruluşunda isə hakimiyyət orqanlarını xalq seçir. Bu necə baş verir? Hakimiyyət orqanlarına seçkilər keçirilir. Hər bir vətəndaş istədiyi namizədə səs verir. Ən çox səs toplayan namizədlər dövlət orqanlarına seçilirlər. Belə ölkələr demokratik, yəni xalqın iradəsi ilə idarə olunan ölkələrdir.

Lakin vətəndaşların fikri ilə heşablaşmayan, onların hüquq və azadlıqlarını nəzərə almayan idarə formaları da var. Belə idarə formasına diktatura rejimi deyilir. Diktatura rejiminə qarşı çıxanlar hakimiyyət tərəfindən cəzalandırılır.

Azərbaycan demokratik respublikadır. Azərbaycan dövlətinin başçısı Prezidentdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentini Azərbaycan xalqı seçir.

Müasir dövrün kral və kraliçaları

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Monarxiya nə deməkdir?
- 2) Respublika quruluşu monarxiyadan nə ilə fərqlənir?
- 3) Diktatura nədir?
- 4) Müxtəlif mənbələrdən monarxiya və respublika quruluşuna aid ölkə adları öyrən və dəftərində yaz.

Monarxiya	Respublika

Dövlət
orqanı
nədir?

Dövlət cəmiyyəti xüsusi təşkilatları vasitəsilə idarə edir. Bu təşkilatlara dövlət orqanları deyilir. Məsələn, Azərbaycan cəmiyyətində bir milyondan çox məktəblinin təlim-tərbiyəsi ilə yüz mindən çox müəllim məşğul olur. Bu böyük

kollektivi ölkənin Təhsil Nazirliyi idarə edir.

İşləmək qabiliyyəti olmayan qocalara, əlillərə, çoxuşaqlı ailələrə pensiya və müavinətlərin verilməsi üçün lazım olan işləri Dövlət Sosial Müdafiə Fondu yerinə yetirir.

Səhiyyə Nazirliyi ölkə vətəndaşlarının sağlamlığının qorunması üçün lazım olan tədbirləri görür. Ölkəmizdə çoxlu xəstəxana, poliklinika və digər sağlamlıq ocaqlarını Səhiyyə Nazirliyi idarə edir.

Vergilər Nazirliyi dövlət büdcəsinə vergilərin tam və vaxtında yığılmasına nəzarət edir.

Hüquq-mühafizə orqanları qanunların və insanların hüquqlarının pozulmasının qarşısını alır. Qanunu pozan şəxslər məhkəmənin qərarı ilə cəzalandırılır.

Canlılar aləmini, atmosferi, təbii sərvətləri nəzarətdə saxlamaq üçün Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi fəaliyyət göstərir. Bəzən qəzalar, təbii

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi

Səhiyyə Nazirliyi

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu

Təhsil Nazirliyi

Sənin hüquqların

fəlakətlər baş verir. Belə hallarda dərhal insanların köməyinə çatan bir təşkilat var. Bu, Fövqəladə Hallar Nazirliyidir.

Yeni dövlət orqanları necə yaranır?

Dövlət cəmiyyətin həyatına daim nəzarət edir və zərurət olduqda yeni dövlət orqanları yaradır. Məsələn, 1988-ci ildə Ermənistan Respublikasında dədə-baba torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılar zorla öz doğma yurdlarından qovuldular. Onlar Azərbaycana pənah gətirdilər. Sonra, yeni 1990-cı illərin əvvəllərində isə Qarabağın dağlıq hissəsində və ətraf rayonlarda yaşayan azərbaycanlı əhali də ölkəmizin digər ərazilərinə köçməyə məcbur oldu. Beləliklə, Azərbaycanın ərazisində qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı 1 milyona çatdı. Bu insanların ölkə ərazisində yerləşdirilməsi, onlara yardım göstərilməsi üçün Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. Dünya ölkələrində çoxlu azərbaycanlı yaşayır. Onlarla əlaqələr yaratmaq üçün fəaliyyət göstərən dövlət orqanı mövcuddur. Bu, Azərbaycan Respublikasının Diasporla* İş üzrə Dövlət Komitəsidir. Bu siyahını çox uzatmaq olar. Çünki cəmiyyətdə çoxlu sahələr və onları idarə edən dövlət orqanları vardır.

Vergilər Nazirliyi

Daxili İşlər Nazirliyi

***Diaspor** — xalqın mənsub olduğu ölkədən kənarda yaşayan mühüm hissəsi

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Hansı dövlət orqanlarını tanıyırsan?
- 2) Dövlət orqanları olmasa, nə baş verər?
- 3) Hüquq-mühafizə orqanlarının funksiyasına nələr daxildir?
- 4) Müxtəlif mənbələrdən Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları haqqında məlumat topla və cədvəli dəftərinə çəkib işlə.

Dövlət orqanı	Funksiyası

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

9. DÖVLƏT BÜDCƏSİ

Büdcə
nədir?

Sənin artıq ailə büdcəsi haqqında təsəvvürün var. Bilirsən ki, ailənin dolanışığı onun gəlirindən asılıdır. Bu gəlir ehtiyaclara görə düzgün bölüşdürüldükdə ailə dolanışığını təmin edə bilər. Amma bununla belə gəlirin az-çoxluğunun da dolanışığ üçün böyük əhəmiyyəti var. Gəlir az olanda ailə başçısı daha qənaətcil olmağa çalışır.

Cəmiyyət də ailə kimidir. Çünki insanların dolanışığı ölkənin gəlirindən asılıdır. Dövlət öz büdcəsini bu gəlirə görə qurur.

Hər bir insan istəyir ki, sağlamlığını qorusun, təhsil alsın, normal qidalansın, yorulanda yaxşı istirahət etsin, həyatı üçün heç bir təhlükə olmasın. Xalqın bu tələbatlarını həyata keçirmək üçün dövlət büdcəsi yaradılır.

Dövlətin büdcəsi necə formalaşır?

Büdcə fransız sözü olub, çanta və ya kiçik dəri torba deməkdir. Beləliklə, büdcə dövlətdə olan təşkilatların və hətta ailənin müəyyən dövr üçün gəlir və xərclərini özündə əks etdirən maliyyə sənədidir.

Dövlət büdcəsinin
formalaşma
mənbələri

Sənin hüquqların

Dövlət öz büdcəsini quranda hansı xərcləri nəzərə almalıdır?

Ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin və işləyən vətəndaşların dövlətə ödədiyi vergilər Dövlət büdcəsinə daxil olur. Vergi hər birimizin öz qazancından (əməkhaqqı) dövlətə ödədiyi vəsaitdir. İnsan müxtəlif işlərdən qazanc (gəlir) götürə bilər. Zavod və fabrikdə işləmək, məktəbdə dərs demək, tikintidə çalışmaq və digər üsullarla pul qazanmaq mümkündür.

Vergini vermək məcburidir. Təhsil, səhiyyə və incəsənətin inkişafı, silahlı qüvvələrin saxlanması, abadlıq işlərinin aparılması vergilərin ödənilməsi ilə bağlıdır. Dövlət öz büdcəsini qurarkən əhalinin təhsil, səhiyyə xərclərini, təqaüd və pensiyaları, elmin, mədəniyyətin, idmanın inkişafı üçün ayrılan vəsaiti, dövlət orqanlarında işləyənlərin maaşlarını və s. nəzərə alır.

Dövlət büdcəsinin
xərclənmə
istiqamətləri

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Dövlət büdcəsi nə üçün yaradılır? Dövlət vergisi nə deməkdir?
- 2) Ailə büdcəsi ilə dövlət büdcəsinin oxşar və fərqli cəhətləri nədir?
- 3) Dövlət büdcəsi nəyin hesabına formalaşır?
- 4) Dəftərində xəyali bir ölkənin dövlət büdcəsini qur. Ölkəni adlandır, onun dövlət büdcəsini formalaşdıran mənbələri göstər və sahələr üzrə bölüşdür.

İstehsal
nədir?

İstehlak
nədir?

İnsanların yaşamaq və işləmək üçün ərzaq, geyim, məişət, tikinti və ofis avadanlıqlarına, dərman preparatlarına və başqa bir çox zəruri vasitələrə ehtiyacı vardır. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı sahələrində, fabrik və zavodlarda istehsal edilir. Sonra hazır məhsullar satış üçün bazarlara, marketlərə daşınır. Məhsul istehsal edənlərə istehsalçı, bu məhsullardan istifadə edənlərə isə istehlakçı deyilir.

«İstehlak» sözü dilimizə ərəb dilindən keçmişdir. Mənası — «sərf etmə», «işlətmə» deməkdir.

İnsanların yaşamaq, sağlamlığını qorumaq və normal fəaliyyət göstərmək üçün zəruri olan hər məhsulu almağa ixtiyarı vardır.

İstehlakçı hüququ nədir?

Hamı istəyir ki, aldığı mal keyfiyyətli olsun. Bu, istehlakçı hüququdur. Keyfiyyətsiz mal satan hər kəs istehlakçının hüququnu pozmuş olur.

Hamı istəyir ki, aldığı ərzaqdan zəhərlənmə halı, yaxud elektrik cihazından yanğın hadisəsi törənməsin. Bu, istehlakçının təhlükəsizlik hüququdur.

İstehlakçının aldığı hər hansı bir mal sağlamlığına ziyan vurarsa, onun dəymiş ziyanın əvəzini ödəməyi tələb etmək hüququ vardır.

Alıcılara xidmət göstərilməsində isə xüsusi qaydalara əməl olunmalıdır. Bu da istehlakçı hüququdur. Vətəndaşlar satıcılar tərəfindən bu qaydalara necə əməl olunduğuna nəzarət etməlidirlər. Məsələn, aşağıdakı qaydaları hər bir vətəndaş bilməli və onların yerinə yetirilməsini tələb etməlidir:

* Vitrin* qoyulmuş mallar alıcının tələbi ilə onların keyfiyyəti yoxlanıldıqdan sonra satılmalıdır.

* Tez xarab olan ərzaq mallarının üzərində məhsulun istehsal edildiyi saat və tarix, saxlanma temperaturu, şəraiti və son istifadə müddəti göstərilməlidir.

* Yararlılıq müddəti ötmüş mallar satıla bilməz.

* Ticarət obyekti alıcıya onu maraqlandıran malın qiyməti, ondan istifadə qaydaları, saxlanma müddəti, şərtləri və təhlükəsiz istifadə edilməsi haqqında tam məlumat verməlidir.

* **Vitrin** – mağazada malları nümayiş etdirmək üçün şüşə ilə örtülü yer

Sənin hüquqların

* Alıcı tərəfindən dəyəri ödənilmiş və mağazadan çıxarılmış keyfiyyətli ərzaq malları sonradan yenisi ilə dəyişdirilə bilməz.

* 15 yaşına çatmamış uşaqlara kibrit, tərkibində kimyəvi zəhərli maddələr olan mallar və tez alışan mayelər satmaq qadağandır.

* Satılan malın pulu ödənilərkən, alıcıya malın satıldığını təsdiq edən kassa qəbzi verilməlidir.

* Alıcılardan satılmış mala görə pul almaq hüququna malik olan kassir və digər işçilər onlardan əzik, qismən zədələnmiş və s. əskinəsləri qəbul etməlidirlər.

Ölkəmizdə istehlakçıların hüquqları «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunla qorunur. Bu qanunu pozanlar məhkəməyə verilir və istehlakçıya vurulmuş ziyanə görə cəzalandırılırlar.

İstehlakçı hüquqlarını qoruyan Ümumdünya İstehlakçılar İttifaqı adlı beynəlxalq təşkilat da mövcuddur.

İstehsal

İstehlak

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) İstehlakçı hüquqlarına nələr daxildir?
- 2) İstehlakçı hüququnu qorumaq üçün nələri bilmək lazımdır?
- 3) İstehlakçı hüququnu pozanlar necə cəzalandırılır?
- 4) İstehlakçı hüququnun pozulmasının (ərzaq, məişət avadanlığı, geyim, oyuncaq və s. alarkən) hansı mənfi nəticələri ola bilər? Fikirlərini dəftərində yaz.

11. SİĞORTANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Sığorta nə deməkdir?

İnsanlar həyatlarını, sağlamlılıqlarını, mal-mülklərini sığorta etdirirlər. İnsanlar sığorta şirkətinin hesabına hər ay müəyyən məbləğdə pul köçürürlər. Sığorta şirkəti isə öhdəsinə götürür ki, əgər onların sağlamlığına, mal-mülkünə ziyan dəyərsə, onu ödəyəcəkdir. Məsələn, sığorta olunmuş avtomobilə ziyan dəyərsə, sığorta şirkəti onu təmir etdirir.

Sığortada iki tərəf olur: sığorta şirkəti (sığortaçı) və sığorta edilən (sığortalı).

İnsanlar yalnız avtomobillərini deyil, bütün əmlaklarını — evlərini, həyatı, sahilərini, ofislərini, bir sözlə, gərəkli hesab etdikləri hər şeyi sığorta etdirə bilirlər. Onlar bunu arxayın yaşamaq üçün edirlər. Çünki əmlak yanğın, daşqın, zəlzələ, subasma, qəza və digər gözlənilməz hadisələrdən ziyan çəkə bilər. Bu zaman sığorta onların köməyinə gəlir.

YANĞIN SİĞORTASI

TİBBİ SİĞORTA

ƏMLAK SİĞORTASI

HƏYAT SİĞORTASI

Sənin hüquqların

Sığortanın hansı növləri var?

Sığortanın müxtəlif növləri var. Bunlardan biri tibbi sığortadır. Tibbi sığorta tibbi yardım üçün xərclərin ödənməsini təmin edir. Əmlakın yanğından sığortası yanğından dəyən zərərin ödənilməsi deməkdir. Uşaqların da həyatı, sağlamlığı sığorta olunur.

Azərbaycanda çoxlu sığorta şirkətləri fəaliyyət göstərir. Hökumət sığorta işinin genişlənməsi üçün şərait yaradır. Bu məqsədlə «Sığorta fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Sığorta insanların rahatlığına xidmət edir

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) «Sığortalı» nə deməkdir?
- 2) «Sığortaçı» nədir?
- 3) Sığortanın hansı növləri vardır?
- 4) İnsanlar bir şeyi sığorta etdirməklə nəyə nail olurlar?
- 5) Sən nələri sığorta etdirməyi daha vacib hesab edirsən? Nə üçün? Fikrini yaz.

12. VƏTƏNDAŞLIQ

Sənin vətəndaşlıq hüququnu hansı sənədin təsdiq edir?

Bir dövlətdə yaşayan insan həmin ölkənin vətəndaşı olmaya bilər. Yəni bir ölkədə yaşamaq hələ onun vətəndaşı olmaq demək deyil. Vətəndaş olmaq üçün müəyyən şərtlər vardır. Aşağıdakı şəxslər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı ola bilərlər:

1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində doğulanlar;
2. Valideynləri və ya onlardan biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olanlar;
3. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını qəbul edənlər.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına şəxsiyyət vəsiqəsi verilir. Bu, ölkə daxilində vətəndaşlığı təsdiq edən sənəddir.

Ümumvətəndaş pasportu Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən kənarda vətəndaşlığı təsdiq edən sənəddir.

Asan xidmət — burada Azərbaycan Respublikasında dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin həyata keçirilməsini təmin edən mərkəzlər yerləşir.

Sənin hüquqların

Azərbaycan Respublikası vətəndaşının pasportu və şəxsiyyət vəsiqəsi

Sən məktəbə vətəndaşlığını təsdiq edən sənədlə qəbul edilmişsən. Həmin sənədə əsasən səni kitabxanada, poliklinikada qeydiyyatla alırlar. Qatara, təyyarəyə bilet alarkən bu sənədi tələb edirlər.

Xarici ölkədə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını hansı sənəd təsdiq edir?

Azərbaycanın sərhədlərindən kənarda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını təsdiq edən sənəd pasportdur.

Ölkəmizdə bütün vətəndaşlar bərabər hüquqlara malikdirlər.

Dövlət onların hüquqlarından istifadə etmələrinə şərait yaradır, onları müdafiə edir.

Vətəndaşın da dövlət və cəmiyyət qarşısında vəzifələri var.

Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı dövlət rəmzlərinə hörmət etməlidir.

İşləyən, gəliri olan vətəndaşlar dövlətə vergi ödəməlidirlər.

18 yaşına çatmış oğlanlar vətəni müdafiə üçün hərbi xidmətə getməlidirlər.

Tarix və mədəniyyət abidələrini, ətraf mühiti qorumaq da vətəndaşın vəzifəsidir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Şəxsiyyət vəsiqəsi nədir?
- 2) Pasportla şəxsiyyət vəsiqəsinin fərqi nədədir?
- 3) Kimlər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı ola bilər?
- 4) Vətəndaşın hansı hüquq və vəzifələri vardır?
Fikirlərini dəftərində yaz.

13. UŞAQ HÜQUQLARI KONVENSIYASI

«Uşaq Hüquqları
Konvensiyası»
nə deməkdir?

Uşaqlar böyüklərdən fərqli olaraq, qayğıya daha çox ehtiyac duyurlar. Deyə bilərsənmi nə üçün?

Ölkəsinin gələcəyini düşünən hər bir dövlət uşaqların öz qabiliyyətini tam şəkildə üzə çıxarması üçün şərait yaratmağa çalışır. Və-

lideynləri ilə birlikdə yaşamaq, onların soyadını daşımaq uşağın hüququdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında göstərilir: «Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur».

Dövlət ailə və valideynlərin öz vəzifələrini necə yerinə yetirməsinə nəzarət edir. Əgər valideynlər öz vəzifələrini yerinə yetirmirlərsə, uşağın yaşaması və təhsil alması üçün normal şəraiti dövlət özü təmin edir. Uşağın hüquqları valideynlər tərəfindən ciddi şəkildə pozularsa, dövlət onları valideynlik hüququndan məhrum edə bilər.

Uşaqlar dünyanın gələcəyidir

Lakin dünya ölkələrinin hamısında vəziyyət eyni deyil. Dünyanın bir çox ölkələrində uşaqlar aclıqdan əziyyət çəkirlər. Onlar kiçik yaşlarından işləməyə, pul qazanmağa məcbur edilir və təhsildən kənarda qalırlar. Buna görə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) uşaq məsələləri ilə məşğul olan Fond yaratmışdır. Bu təşkilat UNICEF adlanır. UNICEF müxtəlif ölkələrdə uşaqların sağlamlığına, təhsilinə yönəlmiş tədbirlər həyata keçirir.

Sənin hüquqların

Azərbaycan dövləti «Uşaq Hüquqları Konvensiyası»na nə üçün qoşulub?

Azərbaycanda da vaxtaşırı belə tədbirlər həyata keçirilir. Bu təşkilat Azərbaycanda 1993-cü ildən fəaliyyət göstərir.

UNICEF Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə təhsilin inkişafı üçün müəyyən işlər görmüşdür. Məsələn:

- * «Uşaqların xilas»;
- * «İnkişaf üçün təhsil və Uşaq Hüquqları Konvensiyası»;
- * «Məktəb uşağın dostudur» və başqa layihələr həyata keçirilmişdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı «Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya» adlı sənəd də qəbul etmişdir. Konvensiyada göstərilir ki, uşaqlar dərisinin rəngindən, cinsindən, hansı ailədə doğulmasından asılı olmayaraq, yaşamaq, inkişaf etmək, müdafiə olunmaq, cəmiyyətin həyatında iştirak etmək hüquqlarından istifadə etməlidirlər.

Uşaq Hüquqları Konvensiyasına qoşulan ölkələr uşaqların bu hüquqlarını təmin edəcəklərinə söz verirlər. Konvensiyanı dünyanın 180-dən çox ölkəsi imzalamışdır. Azərbaycan Respublikası da onların arasındadır. Konvensiyada göstərilən öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün Azərbaycan dövləti «Uşaq hüquqları haqqında» Qanun qəbul etmişdir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) «Uşaq Hüquqları Konvensiyası»na görə, uşağın hansı hüquqları vardır?
- 2) Azərbaycanda uşaqların hüquqları necə qorunur?
- 3) Uşaq hüquqlarının pozulması nəyə səbəb ola bilər? Fikirlərini dəftərində yaz.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

14. HƏR ŞEY MÜNASİBƏTDƏN BAŞLAYIR

İnsanların
hörmətini necə
qazanmaq
olar?

Mən sənə yaşydın olan iki uşaqdan danışacağam. Onlardan biri yaşidlərinə görə daha boy-buxunlu, güclüdür. Amma onun kimə isə kömək etdiyini görən olmayıb. Dərslərini yaxşı oxuyur, amma yoldaşları ondan bilmədiklərini soruşanda cavab

vermir. Əksinə, onları utandırır, onlara gülür. Özünü hamıdan ağıllı, hamıdan güclü hesab edir. Ona görə də uşaqlar çalışırlar ki, ondan uzaq gəzsinslər.

Digəri boyca bütün yoldaşlarından balaca, çəlimsiz və arıqdır. Dərslərini yaxşı oxuyur. Çalışır ki, sinif tədbirlərindən kənarda qalmasın. Başqalarına qayğı göstərməyə, onlara kömək etməyə hazırdır. Çox diqqətli. Köməyə ehtiyacı olan yoldaşlarına həmişə yardım edir. Heç bir çətinlikdən qorxmur. Müəllim onun haqqında danışanda «o, çox tərbiyəli uşaqdır», — deyir.

Necə tərbiyə edilməsindən asılı olaraq insan cəmiyyət üçün faydalı, yaxud zərərli ola bilər. İnsanın tərbiyəsində əsas rolu ailə, məktəb, informasiya vasitələri və onu əhatə edən mühit oynayır. Yeni doğulmuş uşaq insanlardan ayrı düşsə, o, Mauqli, yaxud Tarzan kimi böyüyər. Yəni insanların dilini başa düşməz, cəmiyyətdə ən adi davranış qaydalarından xəbərsiz olar. Belə uşaq heç vaxt şəxsiyyət kimi yetişə bilməz.

Elə uşaqlar var ki, özlərinə aid olmayan heç nəyi qorumur, hətta korlayırlar. Məsələn, özlərinə məxsus dibçəkləri, ağacları qoruyur, ancaq evlərindən, həyətlərindən kənarda gülləri qoparır, ağacları sındırırlar.

Bunu
bizə izah
edərsən?

Belə sadə
sualı
bilmirsiniz?

Sənin məənəviyyatın

Evlərindəki mebelləri qoruyurlar. Öz mənzillərini təmiz saxlamağa çalışır, amma ictimai nəqliyyatda oturmaqların örtüklərini kəsir, skamyaları cızır, ora yazılar yazırlar. Tum qabıqları, dondurma, konfet kağızı ilə ictimai nəqliyyatı, küçəni, parkı zibilləyirlər. Bu, ətraf aləmə yarımçıq münasibətdir. Bu o deməkdir ki, həmin insanların varlıq və hadisələrə münasibəti tam formalaşmamışdır. Şəxsiyyət olmaq üçün isə bu, çox vacibdir.

Sən yalnız öz həyatındakı, evindəki bitkilərə, əşyalara qulluq edirsən, kənarda olanlara qayğı ilə yanaşmırsansa, özünə ziyan vurursan. Çünki təbiətdə və cəmiyyətdə hər bir şey bir-biri ilə əlaqəlidir. Yaşillıq həyatdır, gözəllikdir, ona görə də yaşillığı qorumaq lazımdır. Özün bu qaydalara əməl edib, ətrafındakılardan kiminsə onlara əhəmiyyət vermədiyini görürsənsə, onu da bu qaydalara əməl etməyə çağırmalısən. Bu sənin ailə, cəmiyyət və Vətən qarşısında borcundur.

Şəxsiyyət necə olmalıdır?

Şəxsiyyət o insandır ki, onun insanlara, hadisələrə, əşyalara, əməyə, adət-ənənələrə müstəqil münasibəti olsun.

Şəxsiyyət fəal insandır. O öz fəaliyyəti ilə cəmiyyətə fayda verir, özünü təkmilləşdirir.

Şəxsiyyət gördüyü işləri təhlil edir, nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu araşdırır. Pis hesab etdiklərini düzəltməyə çalışır.

Şəxsiyyət özünə: geyiminə, nitqinə, fikirlərinə diqqət yetirir və daim özündə müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasına çalışır, özünə və ətrafındakılara hörmətlə yanaşır.

Yadda saxla ki, gələcək nəsillərin hansı mühitdə yaşayacaqlarına sən də öz töhfəni verirsən.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) «Müstəqil münasibət» nə deməkdir?
- 2) Uşağın tərbiyəsində hansı amillərin rolu vardır?
- 3) Şəxsiyyətin hansı keyfiyyətləri olmalıdır?
- 4) «Ailəm və Vətənim qarşısında məənəvi borcumu necə yerinə yetirə bilərəm?» adlı esse yaz.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

15. QARŞILIQLI ANLAŞMA

Qarşılıqlı
anlaşma nədir?

Səlim qəşəng rəsm çəkir. Dərstdən sonra boş vaxtlarında həyətlərindəki skamyada oturub şəkil çəkməyi sevir. Həyətdəki uşaqlar da onun ətrafında toplaşır, maraqla onun işləməsinə baxırlar. Bir gün yenə Səlim rəsm çəkir, uşaqlar da baxırdılar. Qonşu qızı Sona da uşaqların arasında idi. O, Səlimin rəsmlərinə o qədər valeh olmuşdu ki, özünü unutmuşdu. Əlində tutduğu dondurma əriyirdi. Birdən dondurmadan bir damcı Səlimin çəkdiyi rəsmə üstünə düşüb onu bulandırdı.

Səlim qəzəblə Sonaya baxıb: — Sən bunu qəsdən elədin! — dedi.

Sona pərt oldu: — Qəsdən olmadı, Səlim, bağışla, — dedi.

Amma Səlim sakitləşmədi: — Şekli korladın. O qədər zəhmət çəkmişdim.

Sona yenə üzr istədi: — Bilə-bilə eləmədim.

Səlim: — Sən paxılsan, — dedi və qəzəblə üzünü çevirdi.

Uşaqlar gülüşdülər. Sonanı ağlamaq tutdu. Qaçıb uşaqlardan aralandı. Evə gəldi. Valideynləri işdə idilər. Evdə yalnız nənəsi idi. Nənə Sonanı ağlayan görüb həyəcanlandı:

— Nə olub, qızım?

Sona əhvalatı nənəsinə danışdı. Nənə onu sakitləşdirdi:

— Sakit ol, qızım! Belə iş hamının başına gələ bilər. Sən tərəfdən ona ziyan dəyib. Amma sən bunu qəsdən eləməmişən. Ona görə də düz eləyib üzr istəmişən. Sakitləş, əl-üzünü yu, yeməyini ye, dərslərini hazırla. Səlim də mütləq öz səhvini başa düşüb peşman olacaq.

Həmin hadisədən sonra Sona daha Səlimə yaxınlaşmadı. Bir həftə sonra Sona məktəbdən gələndə Səlimin babası ilə qarşılaşdı. Baba özünü pis hiss edirdi. Binanın qarşısındakı ağaca söykənmişdi. Sona ona yaxınlaşıb soruşdu:

— Baba, sizə nə olub?
Baba güclə dedi:
— Ürəyim nəsə sancır, qızım. Qaç bizimkilərə xəbər ver.
Sona qaçaraq beşinci mərtəbəyə qalxdı. Nəfəsi tənɡiyə-tənɡiyə qapının zəngini basdı.

Sənin mənəviyyatın

Səlimin anası qapını açdı. Sona əhvalatı ona dedi. Babanı təcili yardım maşını ilə xəstəxanaya apar-dılar. Axşam Səlimin valideynləri babanın vəziyyəti haqqında danışanda söz Sonadan düşdü. Atası xeyirxah hərəkətinə görə Sonanı təriflədilər. Bunu eşidəndə Səlim öz hərəkətini xatırlayıb çox utandı.

Ertəsi gün Sona oynamaq üçün həyətdə düşəndə Səlim ona yaxınlaşdı.

— Sona, səndən üzr istəyirəm. Məni bağışla.

Sonanın yadına nənənin sözləri düşdü: «Səlim də mütləq öz səhvini başa düşüb peşman olacaq». Sona gülümsədi. Əlini Səlimə uzadıb: — Eybi yoxdur, səni bağışlayıram, — dedi.

Onlar barışdılar. O gündən Səlim şəkil çəkəndə Sona yenə onun yanına girdi. Səlim isə çəkdiyi bütün rəsmləri Sonaya göstərirdi. Nənəsi isə Sonaya deyir ki, siz çəkişib bərkişmişiniz. Bu hadisə Səlimə dərs oldu. O öz səhvini anlayıb nəticə çıxardı. İndi Səlim yoldaşları ilə münasibətdə səbirli olmağa çalışır, hər xırda şeyə görə onların xətrinə dəymir.

Ətraf aləmi dərk etməkdə və insanlarla münasibət qurmaqda sizə təcrübə və qazandığınız biliklər kömək edir. Bəzi bilikləri isə insan həyatda buraxdığı səhvlərlə qazanır. Qarşılıqlı anlaşma öz səhvini anlayıb üzr istəmək və səmimi üzrü qəbul etmək deməkdir. Bu haqda deyirlər ki, müdrik adam başqalarının səhvləri, ağıllı adam öz səhvləri əsasında öyrənər.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Hekayədə təsvir olunan vəziyyətlə qarşılaşmısanmı? Qarşılaşmısan, necə hərəkət etmisən?
- 2) Səlimlə Sonanın əhatəsində olan uşaqlar barədə nə düşünürsən?
- 3) «Çəkişib bərkişmək» ifadəsini necə şərh edə bilərsən?
- 4) Dostun səni çox sevdiyi oyunu oynamağa çağırır, sən isə hələ dərslərini hazırlamamısan. Kobudluq etmədən ona necə etiraz edərsən? Fikirlərini dəftərinə yaz.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

16. ƏDƏB-ƏRKAN QAYDALARI

Necə insana
ədab-ərkanlı
deyirlər?

Öz xalqını sevən hər bir insan onun adət-ənənələrinə hörmət edir. Azərbaycanlılar insanlarda ədəb-ərkanı yüksək qiymətləndirir, belə insanlara həmişə hörmət edirlər.

Hər bir şəxs iştirak etdiyi məclisdə çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməlidir. Nağıl edilən hekayəni, rəvayəti bilsə belə, danışana mane olmamalı, danışib qurtarmasını səbirlə gözləməlidir.

Hər hansı sorğunu cavablandıran şəxsin cavabı onu qane etməsə də, ona tənə ilə yanaşmamalıdır.

Yanında iki şəxs söhbət edirsə, onların söhbətinə qarışmamalı, gizlin qulaq asmamalı, özləri müraciət etməsələr, söhbətə qoşulmamalıdır.

Danışarkən qısa, yığcam ifadələr işlətməli, deyəcəyi fikri beynində götür-qoy etməmiş dilinə gətirməməlidir.

Ona deyilənləri axıra qədər dinləməmiş cavab verməməlidir.

Nalayıq sözlər işlətməmək, dilini söyüşə öyrətməmək də ədəb qaydasıdır.

Ədəbli insan hər məclisdə ləyaqətlə danışmağı bacarır. Danışanda nəzakətli olur, qeybət* etmir. Danışarkən əl-qolunu oynatmır. Belə hərəkətləri yalnız danışılan əhvalat tələb etdikdə, incə tərzdə etmək olar.

Özünə hörmət edən insan qeybət, böhtan və yalandan çəkinməli, belə insanlarla ünsiyyətdən qaçmalıdır.

Danışarkən saçı ilə oynamaq, barmaqlarını şaqqıldaatmaq, çiyinlərini oynatmaq da ədəb qaydalarına ziddir.

Nəqliyyatda təsadüfən kiməsə toxunduqda, həmin anda üzr istəmək vacibdir.

Kiminsə əşyasını götürmək istədikdə, mütləq ondan icazə almaq lazımdır.

* Qeybət — birinin (özü olmadığı halda) dalınca danışmaq

Sənin mədəniyyətin

Ədəb-ərkan qaydalarına əməl etmək nə üçün vacibdir?

Ədəb-ərkan qaydalarına əməl etməyən insan sevil-mir, çox zaman münaqişəli vəziyyətlərə düşür. Ətraf-dakılar bu cür insandan kə-nar durmağa çalışırlar, onu mötəbər məclislərə dəvət et-mirlər. Ona görə də ədəb-ərkanlı insan, ilk növbədə, özünə hörmət edir. Belə insana ətrafdakılar da hör-mətlə yanaşır, onunla məs-ləhətləşir, fikirlərini yük-sək qiymətləndirirlər.

Ədəb-ərkan qaydaları cə-miyyətin mədəniyyətini əks etdirir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Ədəbli insana nə üçün hörmət edirlər?
- 2) «Ədəb-ərkanlı insan, ilk növbədə, özünə hörmət edir» ifadəsini necə şərh edə bilərsən?
- 3) Cədvəli dəftərinə çək və işlə.

Ədəbli insan	
Nəyi edir?	Nəyi etmir?

- 4) «Ünsiyyət mədəniyyəti uğurun açarıdır» adlı esse yaz.

17. MƏSULİYYƏT HİSSİ

Məsuliyyətli
olmaq nə üçün
vacibdir?

Sənə ev işlərində böyüklərə kömək etmək istəyən bir uşağın başına gələn əhvalatı danışacağam. O, hər gün evdə zibili aparıb boşaltmağı öhdəsinə götürmüşdü. Zibil yeşiyi evdən bir qədər aralıda yerləşirdi. Bir neçə dəfədən sonra o, zibil yeşiyinə qədər get-

məyə tənbellik etdi və zibili yolda gözdən uzaq bir yerdə atıb geri qayıtdı. Həmin vaxtdan uşaq zibili elə yarı yolda yerə atıb qayıdırdı.

Bir gün uşağın anası şikayətləndi ki, milçəklər yaman çoxalıb. Qonşular da pis qoxudan və milçəklərdən şikayətlənirdilər. Nəhayət, onlar əlaqədar təşkilatlara məlumat verdilər.

Yoxlama zamanı məlum oldu ki, milçəklərin çoxalmasının və pis qoxunun səbəbi uzun zamandan bəri gözdən uzaq yerə tullanmış zibildir. Hamı günahkarı axtarırdı. Uşaq isə bütün bunların onun günahı üzündən baş verdiyini bilib çox peşman olmuşdu. Axı o, ətrafı çirkləndirməyin düzgün olmadığını bilirdi. Əgər o, tənbellik etməyib zibili daşınma yerinə qədər aparsaydı, ətraf çirklənməz, insanlara ziyan dəyməzdi.

Uşaq günahını anasına etiraf etdi. Anası onun bu hərəkətini məsuliyyətsizlik adlandırdı. O dedi ki, belə hərəkətlər dolayısı ilə insanın özünə və ətrafındakılara ziyan vurur. Ona görə də insan hər bir hərəkətinə görə məsuliyyət daşmalıdır.

Uşaqların və valideynlərin üzərinə hansı məsuliyyət düşür?

Məsuliyyətli insan üzərinə düşən işləri yerinə yetirməyi özünün vəzifəsi hesab edir. O, işinin nəticəsinə görə kiminsə ziyan çəkməsinə yol verməməyə çalışır.

Valideynlər uşağın normal şəraitdə yaşaması, onun sağlamlığı, təhsili, tərbiyəsi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Cəmiyyətdə hər bir insan ailəsi və Vətəni qarşısında məsuliyyət daşıyır. Ona görə də hər kəs bacardığı işlə məşğul olmalıdır. Yaxşı övlad tərbiyə etmək valideynin borcudur. Yaxşı dərs keçmək müəllimin vəzifəsidir. Müəllim yol verməməlidir ki, şagirdləri onun bacarıqsızlığı üzündən ziyan çəksinlər. Xəstəni yaxşı müalicə etmək həkimin borcudur. O, insan həyatı üçün cavabdeh olduğunu bir an belə unutmamalıdır. Eləcə də ev tikən mühəndisdən tutmuş paltar tikən dərziyə, saç kəsən bərbərə qədər hər kəs öz işinin məsuliyyətini dərk etməlidir. Məsuliyyətli olmaq başqalarından çox insanın özü üçün faydalıdır. Çünki məsuliyyətsiz kimi tanınan insana heç kim güvənmir və

Sənin məənəviyyatın

etibar etmir. Cəmiyyətdə insanların etibarını qazanmadan yaşamaq isə çətindir.

Ətrafındakı insanların etibarını itirmək istəmirsənsə, məsuliyyət hissini unutma!

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Uşaq öz məsuliyyətsiz hərəkəti ilə kimə və nəyə ziyan vurmuşdu?
- 2) Sən şagird kimi kimlərin qarşısında məsuliyyət daşıyırsan?
- 3) Peşə seçimində məsuliyyət hissi ilə Vətən qarşısında borc arasında nə əlaqə görürsən?
- 4) «Mən hansı hərəkətlərimdə məsuliyyət daşıyıram» adlı esse yaz.

18. FƏDAKARLIQ

Kimə fədakar
insan demək
olar?

Sən öz dostun, valideynin, yaxud Vətənin üçün nə edə bilərsən? Heç bir əvəz gözləmədən dostuna hansı bir işdə isə kömək edə bilərsən?

Dostlar arasında bu, adi bir işdir. Sən öz dostuna vaxt ayırmısan. «Vaxt qızıldır», — deməyimizə baxmayaraq, bu, qurban deyil. Sən vaxtını düzgün bölüşdürsən, özünə də, dostlarına da çatır. Ona görə də sənin hərəkətini fədakarlıq adlandırmaq olmaz. Bu, xeyirxahlıqdır.

Xeyriyyəçi insanlar öz pullarına məktəb, xəstəxana binaları tikir, başqalarının təhsilinə, müalicəsinə və s. xeyli vəsait xərcləyirlər.

Hər bir insan üçün öz mal-mülkü əzizdir. Bu insanlar isə öz əmlaklarını başqalarına sərf edirlər. Mal-dövlət əziz olsa da, buna fədakarlıq demək düz olmaz. Bu da xeyirxahlıq, səxavətlilikdir. Sonra xərclənən vəsaitin yerinə, bəlkə, xərclədiyindən də çox pul qazanmaq olar.

«Fəda» sözünün mənası ərəb dilində qurban deməkdir. Fədakarlıq lazım olduqda başqalarının mənafeyi naminə, Vətənin müdafiəsinə canını qurban etməkdir.

Milli Qəhrəman Mübariz İbrahimov Azərbaycan əsgərinin cəsur olduğunu, Vətən yolunda döyüşə həmişə hazır olduğunu sübut etdi. Bu yolda o, canından keçdi. Vətəni, xalqını canından artıq sevdiyini əməli ilə dün-

yaya göstərdi. Bütün Azərbaycan xalqı Mübarizin hərəkətindən qürur duydu. Çünki o, insan üçün ən qiymətli olan canını bu yolda əsirgəmədi.

Azərbaycanın Mübariz kimi minlərlə övladı var. Həyat şirindir. Vətən uğrunda canını qurban verənlər Vətəni canlarından artıq sevənlərdir. Deməli, fədakarlığın əsasında Vətənə, millətə böyük sevgi hissi dayanır.

Bəs Vətəni yolunda canını fəda edən insan nə qazanır? Vətəni yolunda canından

Şəhidlər xiyabanı

Sənin mənəviyyatın

keçən insan adını onun tarixinə əbədi həkk edir. O, valideynlərinin, bacı-qardaşlarının, qohumlarının, dostlarının, bütövlükdə xalqının adını ucaldır. Hamı onun ruhu qarşısında baş əyir. «İgid ölür, adı qalar» demişlər. Vətən yaşadığıca onun adı da yaşayacaq.

Xalqın müqəddəs bildiyi dəyərləri uğrunda canından keçməyə hazır olan Mübariz kimi övladları varsa, demək, o xalq gələcəyə ümidlə baxmalıdır.

Sən belə bir xalqa mənsub olduğun üçün fəxr etməli və ona layiq olmalısən.

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı
Mübariz İbrahimov

Bunun üçün nə etməlisən?

Yaxşı oxumalı, yüksək mənəviyyatlı şəxsiyyət kimi yetişməlisən. O zaman canını Vətən yolunda fəda edən şəhidlərin ruhu şad olar. Çünki onlar uğrunda canlarını verdikləri ölkənin vətəndaşlarını məhz belə görmək istəyirdilər.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Xeyirxahlıqla fədakarlığın oxşar və fərqli cəhətləri nədir?
- 2) Milli Qəhrəmanlarımızdan daha kimləri tanıyırsan?
- 3) Sənin qəhrəmanlar qarşısında mənəvi borcun nədən ibarətdir? Fikirlərini dəftərində yaz.
- 4) Müəllimin köməyi ilə yazıçı Mustafa Çəmənlinin «Mübariz» əsərindən bir parçanı seçib oxu.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

19. İSLAM DİNİ NECƏ YARANDI?

İslam
dinini kim
yaratdı?

İslam dininin peyğəmbəri Həzrəti Məhəmməd 570-ci ildə Məkkə şəhərində anadan olmuşdur. O, dünyaya gəlməmiş atası, 7 yaşına çatanda isə anası vəfat etdi. Anasının ölümündən sonra uşağın tərbiyəsi ilə babası Əbdül Müttəllib məşğul oldu. Bir il

sonra babası Məhəmmədi əmisi Əbu Talibə tapşıraraq vəfat etdi.

12 yaşında Məhəmməd əmisi Əbu Taliblə birlikdə karvanla səfərə çıxdı. Əmisi ilə işlədiyi müddətdə Məhəmməd ticarət işinin sirlərini öyrəndi.

25 yaşına çatanda o, Xədicə adlı varlı bir qadınla evləndi. Məhəmmədlə Xədicənin 4 qızı, 2 oğlu oldu. Oğlanlar körpə ikən vəfat etdilər. Qızlar isə böyüdülər. Onlardan biri — Fatimə Peyğəmbərin sevimli nəvələri Həsən və Hüseynin anası oldu.

Hər il Ramazan ayında Məhəmməd Hirə dağında mağaraya çəkilər, orada tənha oturub fikirləşərdi. 40 yaşında tamamilə o, mağarada bir səs eşitdi. Səs ona «Oxu», — dedi. Məhəmməd çaşmış qalmışdı. Səs daha sonra «Ey Məhəmməd, sən Allahın rəsulusan», — dedi.

Sən islam peyğəmbərinin şəxsiyyəti haqqında nə bilirsən?

Sənin mənəviyyatın

Həzrəti Məhəmməd çox sadə insan olmuşdur. O, bütün adi insanlar kimi yaşamış, ailə qurmuş, işləyib çörəkpulu qazanmışdı.

Məhəmməd insanı hər şeydən uca tuturdu. O, hər hərəkətini yüz dəfə ölçüb-biçirdi. İnsanların qəlbinə dəyməkdən həmişə ehtiyat edirdi.

Kimsəni incidib əziyyət verməzdi. Düşünürdü ki, insan özünə aid işləri özü görməlidir. Yırtılmış paltarlarını özü yamayar, başmaqalarını da özü təmizləyərdi. Üst-başının səliqəsinə xüsusi diqqət yetirər, pal-paltarını özü yuyardı. Azacıq yeməklə kifayətlənər, artıq nəyi qalsa, imkansızlara verərdi. Süfrədə hamıdan az yeyərdi ki, başqaları doyunca yesin. Qadınlara və uşaqlara həssaslıqla yanaşar, onlara xüsusi qayğı göstərərdi.

Məhəmməd bütün tərəfdarlarını özü ilə bərabər tuturdu. Bir dəfə döyüşə başçılıq etməyi Zeyd adlı qula tapşırırmışdı. Ərəblər: «Bir o qalmışdı ki, bizə qul başçılıq etsin», — deyib narazılıq edəndə Peyğəmbər:

«Allah qarşısında bütün müsəlmanlar bərabərdir. Mömin müsəlman olmaq üçün var-dövlət lazım deyil. Zeyd də sizin kimi müsəlmandır», — demişdi.

Məhəmməd başqa dinlərə də hörmətlə yanaşmağı tövsiyə edərdi. O, tərəfdarlarına həmişə deyirdi: «Başqa dinlərə hörmət edin».

«Biliyinizi artırın!» — deyərək öz ardıcılarını həmişə öyrənməyə çağırırdı. «Bilik çətinə düşəndə əlinizdən tutar, qaranlıqları işıqlandırar. O, çətinə sizin ən etibarlı dostunuz, tənhalıqda isə dayağınız olar».

Əvvəlcə Xədicə, sonra Məhəmmədin əmisi oğlu Əli və yaxın dostu olan Əbu Bəkr, əmiləri Həmzə, Abbas islamı qəbul etdilər. Ancaq qəbilə üzvlərinin hamısı Məhəmmədin dinini qəbul etmədi. Onlar birləşib Məhəmmədi və onun tərəfdarlarını sıxışdırmağa başladılar. Sonralar həm qəbilələri onları təqib etməkdən əl çəkdilər. İslam dini möhkəmləndi. İslam dini Ərəbistanın bütün ərazisini tutub, ətraf ölkələrə də yayıldı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Məhəmmədin tərbiyəsi ilə kim məşğul olmuşdur?
- 2) Məhəmmədə peyğəmbərlik neçə yaşında verildi?
- 3) Məhəmmədin gətirdiyi dini ilk olaraq kimlər qəbul etdi?
- 4) «İslam peyğəmbərinin həyatı və fəaliyyəti» adlı esse yaz.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

20. İSLAM DİNİNİN YAYILMASI

Peyğəmbərin
yolunu
kimlər davam
etdirdi?

Əbu Bəkr Həzrəti Məhəmmədin ən səmimi dostu idi. Məkkəlilər arasında Əbu Bəkrin böyük hörməti vardı. O, çox varlı bir tacir idi. Həzrəti Məhəmməd Əbu Bəkr-i islama dəvət edəndə o, heç tərəddüd etmədən islamı qəbul etdi. Əbu Bəkrin

islamı qəbul etməsi ilə Həzrəti Məhəmməd özünə böyük bir arxa qazandı.

Peyğəmbərin vəfatından sonra müsəlman icmasına xəlifələr* başçılıq etdilər. İlk dörd xəlifənin: Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əlinin zamanında müsəlmanların sayı sürətlə artdı. İslam dini Ərəbistanın hüduqlarından kənarlara yayıldı. Ömər in hakimiiyyəti dövründə islam dini İrana, İraqa, Suriyaya, Misirə yayılmışdı.

Osmanın dövründə bütün Şimali Afrika, Qafqaz və İran müsəlman imperiyasının* tərkibinə daxil edildi.

İslam peyğəmbərinin əmisi oğlu Əli dördüncü xəlifə olmuşdur. O, Peyğəmbərin ən yaxın silahdaşı idi. Əli Məhəmmədin qızı Fatimə ilə ailə həyatı qurmuşdu.

İslam dinində hansı mənəvi dəyərlər var?

İslam peyğəmbəri Həzrəti Məhəmməd deyirdi:

«İnsanın dini onun ağıldır, ağı olmayanın dini də yoxdur».

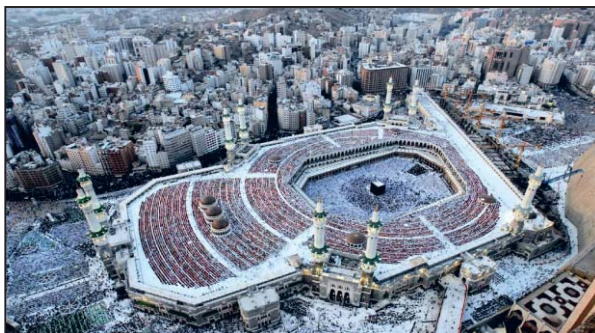
«Ehtiyac duyulan bir şeyin əldə edilməməsi, alçalaraq əldə edilməsindən daha yaxşıdır».

«Başqalarının eybini deməkdənsə, öz eybini anla, başa düş».

Həzrəti Məhəmmədin müdrik kəlamları müsəlmanları həmişə dürüst olmağa, yalan danışmamağa, həsəddən, kindən uzaq, xeyirxah olmağa, daim biliyini artırmağa səsleyir.

Mədinə şəhəri

Məkkə şəhəri

* **Xəlifə** — bütün müsəlmanların və Ərəb dövlətinin başçısı

* **İmperiya** — çoxlu xalqları və geniş əraziləri birləşdirən böyük dövlət

Sənin mənəviyyatın

Müsəlmanlar

Qurani-Kərim

İslamın peyğəmbəri əməli düz olmayan insanın ibadətinin də mənasız olduğunu söyləyirdi. «Əməlləri düz olmayan neçə-neçə adam var ki, onların qazancı yalnız yuxusuzluqdur, neçə-neçə oruc tutan var ki, onların əldə etdiyi yalnız aclıq və susuzluqdur», — deyirdi.

Azərbaycanda müsəlmanlar çoxluq təşkil edir. Ölkəmizdə digər dinlərə etiqad edən insanlar da yaşayır. Azərbaycan xalqı bu cür əxlaqi dəyərləri əsrlər boyu yüksək tutmuşdur. Müsəlmanlar sayca çoxluq təşkil etmələrinə baxmayaraq, başqa dinlərə mənsub olanları sıxışdırmır, onların dini etiqadına hörmətlə yanaşırlar. Çünki islamın müqəddəs saydığı dəyərlərin çoxu yəhudi və xristian dinlərində də var. Öz həyatını bu dəyərlər üzərində quran insanlar yüksək mənəviyyata sahib olurlar. Belə insanların yaşadığı cəmiyyətdə hamı sülhə, əmin-amanlığa və düzlüyə can atır.

İslam dini terrora qarşıdır. Özünü islam terrorçusu adlandıran insan günahsız insanları öldürməklə ən böyük ziyanı islam dininə vurur. Çünki bu, başqa dinlərin daşıyıcıları olan insanların islam dininə münasibətinə təsir edir. Əslində, islam insanları sülhə, bərabərliyə çağırır. Ona görə də hər hansı dinin daşıyıcısı olan şəxs çalışmalıdır ki, milyonlarla insanın daşdığı bu əqidəni gözdən salan hərəkətlər etməsin.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Xəlifələr kimlər idi?
- 2) İlk xəlifə kim olmuşdur?
- 3) İslam dini hansı xəlifələrin dövründə daha geniş ərazilərə yayıldı?
- 4) Tanıdığın islam şəxsiyyətlərinin adlarını dəftərində yaz.

21. MÖVHUMAT NƏDİR?

Hansı
hərəkətlər
dinə ziddir?

Bəzən insanlar dini xurafatla* qarışdırırlar. Bəs xurafat nədir? Xurafat fala, cadugərliyə inanmaqdır. Buna mövhumatçılıq da deyirlər. Mövhumatçılar düşünürlər ki, 13 rəqəmi uğursuzluq, qara rəng bədbəxtlik gətirir. Onlar səhər yataqdan

sol ayaq üstündə durmağın, bir iş üçün gedən şəxsin qarşısından pişik keçməsinin uğursuzluq gətirəcəyinə inanırlar.

İslam dinində mövhumata münasibət necədir?

İslam dininin peyğəmbəri həmişə mövhumata qarşı olmuşdur. Onun bu barədə də müdrik kəlamları var. Peyğəmbər deyirdi: «Şübhə yoxdur ki, mənasız sözlərlə cadu etmək və etdirmək, bəd nəzərdən qorunsun, — deyə uşaqların üstünə bir şey tikmək, başqasının məhəbbətini qazansın, — deyə dua yazmaq və yazdırmaq Tanrıya hörmətsizlikdir».

İslam dininin böyük şəxsiyyətləri öz həyatlarında bu cür kəlamları rəhbər tutmuşlar. Özünü həqiqi müsəlman sayan hər bir insan da onlardan nümunə götürməlidir. Mövhumatın insanlara yalnız zərəri toxunur. Ona görə də mövhumatçılıqdan uzaq olmaq lazımdır. Xurafat yaymaq dinə zidd hərəkətdir.

Mövhumatın insanların həyatına nə kimi zərəri var?

Xurafatçılar tibb elminin inkişaf etdiyi müasir dövrdə xəstəliklərin müalicəsi üçün həkimə deyil, mollaya müraciət edirlər. Onlar xəstəni pirə, ocağa aparır, həkimə göstərmirlər.

Azərbaycan ədibi* Abdulla Şaiqin mövhumatdan bəhs edən «Pirin kəraməti» adlı bir hekayəsi var. Hekayədə bir gəncin başına gələnlərdən danışılır. Mövhumatçı düşüncə ilə o, piri ziyarət edir, hətta gecəni də pirin yanında yatıb ondan xəstəliyinə şəfa diləyir. Amma hər şey tərsinə olur. Açıq havada yatdığı üçün daha da bərk soyuqlayır. Üstəlik qaranlıqda, duman çökmüş vahiməli məkanda bərk qorxur. Bütün bunların nəticəsində xəstəliyi sağlamaq əvəzinə, daha da şiddətlənir və o, dünyasını dəyişir...

* **Xurafat** — mövhumat

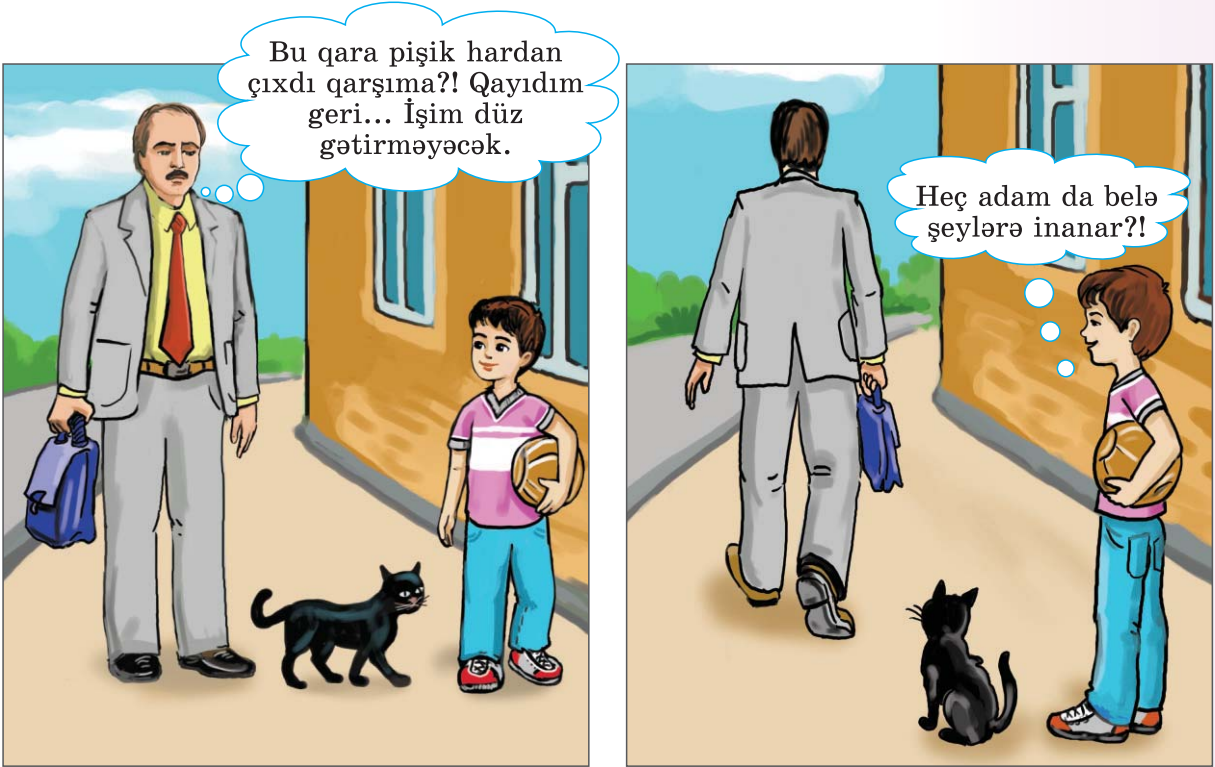
* **Ədib** — ədəbiyyatla məşğul olan

Sənin məənəviyyatın

Böyük Azərbaycan ədibi Cəlil Məmmədquluzadənin 1906-cı ildə nəşr etməyə başladığı «Molla Nəsrəddin» satirik jurnalı müsəlmanlar arasındakı mövhumata, cəhalətə və fanatizmə qarşı mübarizə aparırdı. Çünki mövhumat müsəlmanların həyatında böyük bir maneəyə çevrilib onların inkişafdan geri qalmasına səbəb olurdu.

Keçmişdə qadınların savadlanmasına qarşı çıxan mövhumatçılar qız məktəbi açdığı üçün Hacı Zeynalabdin Tağıyevi, hətta öldürmək belə istəmişdilər. Halbuki qadınların savadlı olması cəmiyyətin sürətli inkişafı üçün vacib şərtidir.

Hazırda Azərbaycanda Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi fəaliyyət göstərir. Komitənin fəaliyyətində ölkədə mövhumat yayan qüvvələrə qarşı mübarizə də mühüm yer tutur.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Hansı insana mövhumatçı deyirlər?
- 2) Mövhumatçılıq inkişafa necə mane olur?
- 3) Azərbaycan Respublikasında dini işlər üzrə hansı dövlət orqanı fəaliyyət göstərir?
- 4) Sən mətnə göstərilənlərdən başqa daha nələri mövhumatçılıq hesab edirsən? Fikirlərini dəftərində yaz.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

22. SAĞLAMLIĞIN QORUNMASI HÜQUQU

Sağlamlığın
qorunması
hüququ nədir?

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilir ki, hər bir insanın sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Bu, o deməkdir ki, ölkə vətəndaşları xəstələndikdə, qəzaya düşdükdə tibbi yardım almaq hüququna malikdirlər. Sən artıq tibbi sığorta haq-

qında eşitmişən. Tibbi sığorta da vətəndaşların sağlamlığının qorunması hüququna xidmət edir. İnsanların sağlamlığının qorunması üçün Azərbaycanda həm dövlət, həm də özəl səhiyyə müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Dövlət səhiyyə müəssisələrində Azərbaycan vətəndaşlarına pulsuz tibbi xidmət göstərilir. Özəl tibb müəssisələrində isə xidmət pulludur.

İnsanlar tibb müəssisələrinə yalnız xəstələndikdə müraciət etmirlər. Məsələn, uşaqların, tələbələrin, əlillərin və pensiyaçıların dövlət tibb müəssisələrində pulsuz müayinə olunmaq hüquqları var.

Konstitusiyamızda göstərilir ki, vətəndaşların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ var. Ətraf mühiti çirkləndirib insanların sağlamlığına ziyan vuranlar qanunlara uyğun olaraq cəzalandırılırlar.

Körpəlikdən sənə valideynlərin qayğı göstərilir. Sən KİV-dən (kütləvi informasiya vasitələrindən), müəllimlərdən, sahə həkimindən və başqa-

Sənin sağlamlıqın

Sağlam ətraf mühit sağlam insanlar deməkdir

larından sağlamlığının qorunması barədə tövsiyələr alırsan. Hər bir insan sağlamlığına görə özü də məsuliyyət daşıyır. Düzgün qidalanmayanlar, siqaret çəkmək, içki içmək kimi zərərli vərdisləri olanlar öz sağlamlığına laqeyd insanlardır. Sən özünü qışda soyuqdan, yayda güncvurmədən qorumasən, vaxtlı-vaxtında yeməsən, yuxu rejiminə əməl etməsən xəstələnə bilərsən. Bununla da birincisi, dərslərə davam edə bilməyəcəksən və yoldaşlarından geri qalacaqsən. İkincisi, valideynlərini və səni sevən digər insanları narahat edəcəksən. Onlar sənə qulluq etməli, dərman almalı olacaqlar, üstəlik sənə görə həyəcan keçirəcəklər.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Dövlət və özəl səhiyyə müəssisələrinin fərqi nədir?
- 2) İnsanlar öz sağlamlıqları üçün necə məsuliyyət daşıyırlar?
- 3) Azərbaycanda insanların sağlamlığının qorunması üçün hansı tədbirlər görülür?
- 4) «Ətraf mühitin insanların sağlamlığına təsiri» adlı kiçik rəy hazırla.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

23. YOLUXUCU XƏSTƏLİKLƏR

Özünü yo-
luxucu
xəstəliklərdən
necə qoru-
yursan?

li xəstə öskürdükdə, asqırdıqda və hətta danışanda viruslar tüpürcək dam-
cıları vasitəsilə ətrafa yayılır. Ona görə də qripli xəstənin ətrafındakı hava
viruslarla dolu olur. Sağlam adam belə hava ilə nəfəs alanda virus onun or-
qanizminə düşüb yuxarı tənəffüs yollarında yerləşir və insanı xəstə-
tələndirir. Çünki grip yoluxucu xəstəlikdir. Bütün yoluxucu xəstəlikləri
xəstəliktörədən mikroorqanizmlər: bakteriyalar, viruslar, göbələklər və s.
yaradır. Bunların arasında viruslar birinci yeri tutur, yəni xəstəliklərin
yarıdan çoxunu məhz viruslar yaradır. Məsələn, təbii çiçək, suçiçəyi,
qızılca, məxmərək və s. xəstəliklərin də törədiciləri viruslardır. Maskanın
köməyi ilə grip virusunun orqanizminə düşməsinin qarşısını ala bilərsiniz.

Maska insanı bütün yoluxucu xəstəliklərdən
qoruya bilərmi?

Lakin maska səni səpgili yatalaq, malyariya, taun, göbələk və s. kimi
yoluxucu xəstəliklərdən qoruya bilməz. Çünki hər xəstəliyin öz yayılma

yolu var. Məsələn, malyariya xəstə-
sini sancmış ağcaqanad sağlam ada-
mı da sancarsa, xəstəliyi ona ötürər.
Ona görə də özünü ağcaqanad sanc-
masından qoru.

Elə yoluxucu xəstəliklər də var ki,
sağlam insanlar ona xəstə insanlara
toxunmaqla yoluxurlar. Məsələn,
əlinə qoturluq, yaxud göbələk olan
insanla əl-ələ görüşməklə bu xəstə-
liklərə yoluxmaq olar. Əllərini tez-
tez sabunla yumaqla bu riski aradan
qaldıra bilərsiniz.

Viruslu hepatit adlanan bir xəstə-
lik də var. Onu kəşf etmiş alimin adı
ilə bu xəstəliyə Botkin xəstəliyi, ya-
xud sarılıq da deyirlər. Viruslu hepa-
titə yaşından asılı olmayaraq, bütün

Sənin sağlamlıqın

insanlar, ən çox da uşaqlar tutulur. Viruslu hepatit su, qida vasitəsilə, həmçinin də şəxsi gigiyena qaydalarına əməl etmədikdə yayılır. Bu, çox ciddi xəstəlikdir, çünki qaraciyəri zədələyir. Viruslu hepatit xəstəliyi çox vaxt belə başlayır: xəstəliyə tutulmuş insan ilk günlər ümumi zəiflik hiss edir. İştahası olmur. Sağ tərəfdə qabırğasının altında küt ağrı olur. Hərərəti yavaş-yavaş yüksəlir. Bir neçə gündən sonra dərisi və gözünün ağı saralır. Viruslu hepatitin müalicəsi zamanı ən azı üç həftə yataq rejimində olmaq lazımdır. Gündə 4–5 dəfə vitaminli qidalar qəbul etmək, xüsusilə qatıq, təzə kəsmik yemək faydalıdır. Belə xəstələrə yağlı yeməklər, qızardılmış, konservləşdirilmiş ət və balıq, turşuya qoyulmuş tərəvəz, şirniyyat, tort yemək zərərdir.

Yuyulmamış meyvə-tərəvəz yemək, açıqda qalmış qida məhsulları bağırsaqlarda dizenteriya adlı yoluxucu xəstəlik yarada bilər. Orqanizmin ümumi sağlamlığında bağırsaqların sağlamlığı böyük rol oynayır.

Şəxsi gigiyena qaydalarına əməl etmək insanın məişət mədəniyyətidir. Bədənin təmizliyinə nəzarət etməyi, hər gün yuyunmağı, səhər və axşam yatmadan qabaq dişləri fırçalamağı, bayırdan gələndə və yeməkdən əvvəl əlləri ilıq su və sabunla yumağı, dırnaqları təmiz saxlamağı hər bir insan vərdişə çevirməlidir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Qrip xəstəliyinin törədiciləri insanın hansı orqanında yerləşir?
- 2) Viruslu hepatit, ilk növbədə, insanın hansı orqanını zədələyir?
- 3) Qaraciyərin funksiyası nədir?
- 4) Yuyulmamış meyvə-tərəvəz insanın bağırsaqlarında hansı xəstəliyi yarada bilər?
- 5) «Mən sağlamlığımı qorumaq üçün nə edirəm?» adlı cədvəli dəftərinə çək və işlə.

Nəyi edirəm	Nəyi etmirəm

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

24. İMMUNITET NƏDİR?

Bəzi insanlar
tez-tez xəstələnirlər,
bəziləri isə nadir
hallarda. Bu nə
üçün belə olur?

Sən demə, orqanizm özü də özü-
nü xəstəlikdən qoruyur. Keçmiş za-
manlarda bir çox xəstəliklər geniş
ərazilərdə yayılıb xeyli insanın ölü-
münə səbəb olurdu. Bir xəstəliyin
geniş ərazidə yayılmasına epi-
demiya deyirlər. Bu epidemiyalar

zamanı həkimlər müşahidə edib gördülər ki, xəstələrdən hansısa biri
əvvəllər bir xəstəliyə tutulub sağalmışsa, ikinci dəfə həmin xəstəliyə
yoluxmur.

Məsələn, çiçək xəstəliyinə yoluxan insanlar sonralar bir daha bu
xəstəliyə tutulmurlar. Həkimlər bunun sirrini çox araşdırdılar və nəhayət,
aşkar etdilər ki, sən demə, canlı orqanizmlərdə kiçik qoruyucu hissəciklər
var. Xəstəliktörədicilər orqanizmə düşəndə bu qoruyucu hissəciklər onlarla
mübarizəyə başlayırlar. Onların arasında əsl döyüş gedir. Əgər hissəciklər
qalib gəlsə, insan sağalır. Həmin xəstəliyin törədiciləri bir də nə vaxtsa
orqanizmə düşüb onu xəstələndirmək istəsələr, bu, baş tutmur. Çünki artıq
orada bu «düşmənləri» yaxşı tanıyan «döyüşçülər» var. Xəstəliktörədicilər
əl-qol açmağa macal tapmamış «tərk-silah» edilir və orqanizm xəstəlikdən
xilas olur. Buna orqanizmin müqaviməti, yaxud təbii immuniteti deyilir.
İmmunitet sözünün mənası da elə latın dilindən tərcümədə «xilas olmaq,

Sənin sağlamlığın

Peyvənd yoluxucu xəstəliklərin qarşısını alır

azad olmaq» deməkdir. Alimlər bunu öyrənəndən sonra bir çox xəstəliklərlə mübarizə aparmaq asanlaşdı. Onlar peyvəndlər kəşf etdilər. İndi uşaqları xəstəliklərə qarşı peyvənd edirlər. Peyvəndin köməyi ilə insanların orqanizmində hansısa yoluxucu xəstəliyin törədicilərinə qarşı mübarizə aparan hissəciklər yaradırlar. Bu, süni immunitet adlanır. Həmin xəstəlik yayılarda kiçik qoruyucular uşaqların orqanizmini xəstələnməkdən qoruyur.

Orqanizmin immunitetini necə gücləndirmək olar?

İmmunitet canlı orqanizmləri xəstəliklərdən qoruyur. İmmunitet bütün insanlarda eyni dərəcədə güclü olmur. Ona görə də bəzi insanlar çox nadir hallarda, bəziləri isə tez-tez xəstələnirlər.

İnsanlar kimi, heyvanlar da peyvənd oluna bilir. Bu, heyvanları xəstəliklərdən qoruyur və heyvandarlığın inkişafına kömək edir.

İmmunitetin öyrənilməsi bitkiçiliyin də inkişafına səbəb oldu. Alimlər immunitetin sirrini açandan sonra xəstəliklərə davamlı olan yeni bitki sortları yaratdılar.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Peyvəndin sağlamlıq üçün nə əhəmiyyəti vardır?
- 2) Təbii və süni immunitetin fərqi nədir?
- 3) İmmunitetin sağlamlıq üçün nə faydası vardır?
- 4) İmmuniteti necə gücləndirmək olar?
- 5) Dəftərində «İmmunitet və sağlamlığın qorunması» adlı esse yaz.

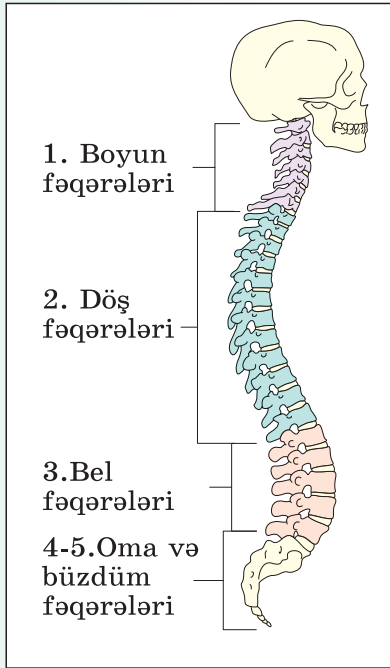

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

25. ONURĞA SÜTUNU

Həkimlər nə üçün onurğa sütununu «sağlamlıq oxu» adlandırırlar?

Onurğa sütununun şöbələri

Onurğa sütunu fəqərələrdən təşkil olunmuşdur.

İnsanın onurğa sütunu 33–34 fəqərədən ibarət olur. Yerləşməsinə uyğun olaraq, fəqərələr 5 şöbəyə bölünür — boyun, döş, bel, oma və büzdüm fəqərələri.

Səhər oturub qəlyanaltı edirsən. Sonra məktəbə yollanırsan. Məktəbdə dərs başlayır və sən hər bir dərsdə 45 dəqiqə parta arxasında əyləşməli olursan. Dərslərdən sonra yenə evə yollanırsan. Nahar edirsən, oturub dərslərini hazırlayırsan, kompüterin qarşısında müxtəlif işlər görür, oyunlar oynayırısan. Qıssası, gün ərzində nə etməyindən asılı olmayaraq, onurğa sütunun dincəlmir, işləyir, müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir.

Stulda, parta arxasında necə oturduğunu fikir vermisənmi? Bu, çox vacib məsələdir. Axı söhbət sənə onurğa sütununun inkişafından gedir. Onurğa sütunu insanın dik dayanmaq üçün əsas dayaq aparatıdır. Onurğa sütununu qorumaqla sən özünü bir çox xəstəliklərdən qorumuş olursan. Çünki insanın normal fəaliyyətini təmin edən daxili orqanların sağlamlığı onurğa sütununun sağlamlığından asılıdır.

Onurğa sütununda problem olarsa, nə baş verər?

Boyun fəqərələrində problem olarsa, insanın başında, boynunda, gözündə problemlər yaranır. Döş fəqərələrində baş verən dəyişikliklər ürəyin, qaraciyərin, bağırsaqların funksiyasının pozulmasına səbəb ola bilər. Bel fəqərələrinin zədələnməsi ayaqların fəaliyyətinə təsir göstərir. Ona görə də onurğa sütununu zədələnmələrdən qorumaq lazımdır. Xüsusilə uşaq yaşlarında onun düzgün inkişafına nəzarət etmək vacibdir.

Onurğa sütununun sağlam olması üçün nə edə bilərik?

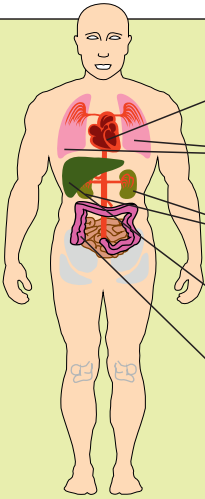

Yazı masası arxasında düzgün əyləşməyin qaydası

Masa arxasında əyləşərkən bədəni və başı əymədən düz oturmaq lazımdır. Stulun oturacağı dizlərin səviyyəsində olmalıdır.

Sənin sağlamlığın

Döş fəqərələrindəki dəyişikliklər insanın əsas daxili orqanlarının fəaliyyətinə təsir göstərir. Bu orqanlar aşağıdakılardır:

Ürək — yığılıb-açılan əzələli orqandır. Ürək vasitəsilə qan damarlara vurulur və bədəndə dövrən edir.

Ağciyərlər — tənəffüs orqanıdır. Ağciyərlərdə qan karbon qazından təmizlənib, oksigenlə zənginləşir.

Böyrəklər — sidik cövhərini, müxtəlif duzları, zəhərli maddələri, artıq suyu və s. orqanizmdən kənar edir.

Qaraciyər — həzm, qan dövrənə və s. proseslərdə iştirak edir, orqanizmi zəhərli maddələrdən təmizləyir.

Bağırsaqlar — həzm proseslərində iştirak edir.

Uzun müddət dayanıqda onurğa sütununa qayğı

İnsan çox dayanıqda belində, çiyinlərində, başın arxasında yorğunluq hiss edir. Bunların qarşısını almaq üçün əlləri yuxarı qaldırmaq, arxaya əyilmək və dərinə nəfəs almaq lazımdır. Ayaq üstə yerinə yetirilməli iş olduqda və ya uzun müddət növbədə dayanmalı olduqda hər 10 dəqiqədən bir bədənini vəziyyətini dəyişmək lazımdır. Mütləq ayaqlarınızın vəziyyətini dəyişin — yerinizdə addımlayın, ayaq barmaqlarınız yerdə qalmaqla dabanınızı qaldırın.

Ağırliğin düzgün qaldırılması və aparılması

Ağır yükü imkan olduqca hissələrlə, hər iki əldə aparmaq məsləhətdir. Ağır bir şey qaldırdıqda dizləri əymək lazımdır. Uzun məsafələrə yükü bel çantasında daşımaq məsləhətdir.

Düz deyil

Düzdür

Düz deyil

Düzdür

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Onurğa sütununu nə üçün qorumalıyıq?
- 2) Onurğa sütunu hansı şöbələrə bölünür?
- 3) İnsanın əsas daxili orqanları hansılardır?
- 4) İnsanın əsas daxili orqanları və onların funksiyası adlı cədvəl tərtib et.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

26. QIDA ZƏHƏRLƏNMƏLƏRİ

Qida
zəhərlən-
məsi nədir?

İnsan yaşamaq üçün qidalanmalıdır. Qida keyfiyyətli, vitaminlərlə zəngin olmalıdır ki, orqanizm sağlam, xəstəliklərə qarşı davamlı olsun. Bəs qida keyfiyyətsiz olarsa, nə baş verər?

Bir çox qidaların üzərində xarab oluması üçün onların aşağı temperaturda, günəş şüaları düşməyən rütubətsiz yerdə saxlanmaları yazılır. Öz sağlamlığının qayğısına qalan hər kəs mütləq aldığı ərzaq məhsulunun bu şərtlərə uyğun saxlandığına əmin olmalıdır. İlk növbədə, son istifadə tarixinə baxmaq lazımdır. Son istifadə tarixi keçmiş qida məhsullarının orqanizmə xeyrindən çox ziyanı dəyə bilər.

Gigiyena qaydalarına əməl edilmədən hazırlanmış, əlverişli şəraitdə saxlanmamış qidalar çox vaxt insan həyatı üçün təhlükəli olur. Bu zaman qida zəhərlənməsi adlandırdığımız xəstəlik baş verir. Həmin xəstəliyin törədiciləri olan bakteriyalar ət, balıq, süd məhsullarına və yumurtaya düşüb orada sürətlə çoxalır. İnsan həmin qidanı qəbul edəndə mədə-bağırsaq yolu ilə onun orqanizminə daxil olur və zəhərlənmə yaradır.

Ət, balıq, süd məhsulları kimi, göbələkdən hazırlanan yeməklərdən də zəhərlənmə halları çox olur. Ona görə də göbələk yeməkləri yeyərkən, xüsusilə diqqətli olmaq lazımdır.

Zəhərlənmə zamanı qarında ağrı, ürəkbulanması və qusma olur

Konservləşdirilmiş ərzaq məhsulları

Sənin sağlamlıqın

Konservləşdirilmiş tərəvəz məhsullarından istifadə edərkən nələrə diqqət yetirmək lazımdır?

✱ Konservləşdirilmiş xiyar, pomidor, lobya, göy noxud və digər tərəvəzləri yemək üçün açarkən əvvəlcə bankanın qapağına diqqət yetirmək lazımdır. Zəhərlənmə yaradan bakteriyalar düşmüş bankanın qapağı çox vaxt qabarıq olur.

✱ Bankadakı suyun şəffaflığına da diqqət yetirmək vacibdir. Əgər su şəffaflığını itirib bulanmışsa, bankadakı tərəvəz zəhərli ola bilər. Həmin tərəvəzləri yemək olmaz.

✱ Qidanın pis qoxusu varsa, onu yemək sağlamlıq üçün təhlükəlidir.

✱ Konservləşdirilmiş məhsul olan bankanı açdıqdan sonra, onu 2–3 gün müddətinə yalnız soyuducuda saxlamaq olar. Açılmış bankanı soyuducuya qoymadıqda orada bakteriyalar çox sürətlə çoxalmağa başlayır.

✱ Qida zəhərlənmələrinin əlamətlərini bilmək və vaxtında təcili tibbi yardım almaq insanın həyatını xilas edir. Qida zəhərlənməsi zamanı:

- ürəkbulanması, qusma;
- qarında ağrı, ishal;
- temperaturun artması;
- halsızlıq, başgicəllənməsi müşahidə edilir;
- udqunmaq, nəfəs alıb-vermək çətinləşir;
- bir çox hallarda əzələ ağrıları olur.

Qida qəbulundan sonra özündə belə əlamətləri hiss edən insan **mütləq təcili yardıma müraciət etməlidir**. Çünki həkim yardımı gecikərsə, zəhərlənmə orqanizmə daha çox ziyan vura bilər və ölümlə nəticələnər.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Qida zəhərlənməsi nə zaman baş verir?
- 2) Qida zəhərlənməsinin əlamətləri hansılardır?
- 3) Hansı qidalarda zəhərlənmə daha çox olur?
- 4) Qida zəhərlənməsi zamanı nə etmək lazımdır?
- 5) Qida zəhərlənmələrindən qorunmaq üçün nə etmək lazımdır? Fikirlərini dəftərində yaz.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

27. İLK TİBBİ YARDIM

İlk tibbi yardım göstərə bilmək üçün nələri bilmək lazımdır?

Hətta ən kiçik yara belə insanın həyatı üçün təhlükə mənbəyi ola bilər. Yaraya toxunan hər şey steril, yəni mikropsuz olmalıdır. Çünki cürbəcür mikroblar yara vasitəsilə asanlıqla orqanizmə daxil ola bilər. Ona görə də zədələnmiş yerə sarğı

qoymaq lazım gəlir. Çünki sarğı yaranı mikroblardan və kənar təsirlərdən qoruyur, qanaxmanı dayandırır. Sarğı qoymaq üçün tənzifdən və pambıqdan istifadə edilir. Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, pambıq da, tənzif də steril olmalıdır. Yod məhlulu və spirt kimi vasitələr mikrobları öldürür.

Sarğı qoymağın qaydaları:

Yaranın üzərinə əvvəlcə steril tənzif, sonra isə pambıq qoyulur; bint sağ əldə saxlanır, sarğı sol əllə tutulur; bint soldan sağa doğru sarılır.

Əvvəlki iki sarğı ikiqat, yəni üst-üstə qoyulur, sonrakı sarğılar biri digərinin yarısını tutmaqla davam etdirilir. Sarğının son dolağını sarıyandan sonra bintin ucunu ortadan iki yerə bölərək düyünləyirlər. Düyün yaranın üstünə düşməməlidir. Ələ sarğı qoyarkən barmaqların uclarını sarğının içinə salmaq lazım deyil. Sarğı qanı dayandırmaq üçün qoyulmursa, o zaman binti bərk çəkmək olmaz. Bu, yaralının qan dövranını poza bilər. Lakin çox boş sarımaq da sarğının boşalıb öz-özünə açılmasına səbəb olar.

Bəzən ehtiyatsız hərəkət etdikdə ayaq burxulur, sümükləri birləşdirən bağlar və əzələlər dartılıb gərilir, ayaq şişir və şiddətli ağrılar baş verir. Belə hallarda ilk yardım olaraq dəsmalı soyuq su ilə isladıb zədələnmiş yerə qoymaq və həkimə müraciət etmək lazımdır.

İstivurma və günvurma da həyat üçün təhlükəlidir. İstivurma uzun müddət isti yerlərdə, məsələn, hammamda, günvurma isə günəş şüalarının altında həddən artıq qaldıqda baş verir.

İstivurma və günvurmanın əlamətləri bunlardır: başağrısı; başgicəllənmə; dərinin qızarması; ürəkbulanma; qusma; nəbzın və tənəffüsün tezləşməsi.

Bu zaman zərərçəkəni sərin yerə aparmaq, paltarının yaxasını açmaq, su içirmək, başına və sinəsinə yaş dəsmal qoymaq, yaş tənziflə boynunu və qoltuqaltı nahiyələrini

Sənin sağlamlığın

silmək lazımdır. Zərərçəkənin nəbzini yoxlamaq istəsəniz, bu, o qədər də çətin deyil. Nəbz əlin içəri tərəfində baş barmaqdan bir qədər yuxarıda müəyyən edilir. Onu iki barmaqla yoxlamaq lazımdır. Nəbzın bir dəqiqədə vurduğu zərbələr sayılır. Böyük adamlarda nəbzın dəqiqədə 60–80 vurması normal sayılır. Uşaqlarda nəbz daha tez-tez vurur. 5 yaşına kimi uşaqlarda nəbz dəqiqədə 98–100-ə qədər, 10 yaşdan yuxarı uşaqlarda 78–85-ə qədər, qocalarda 120–140-a qədər vurur.

Günün altında çox qalanda günəş şüasının təsirindən dəridə yanıqlar da əmələ gələ bilər. Günəş şüasının, alovun, qaynar suyun və s. təsirindən baş verən yanıqlar termik yanıqlar adlanır. Kimyəvi maddələrin təsiri nəticəsində yaranan yanıqlara kimyəvi yanıqlar deyilir. Yanıqlar 4 dərəcəyə bölünür: 1-ci yüngül; 2-ci orta; 3-cü ağır; 4-cü çox ağır.

Yanğın baş verərkən, ilk növbədə, alışıbmış paltarları söndürmək lazımdır. Paltonu, adyalı (yorğanı) adamın üstünə salmaqla alovu söndürmək mümkündür. Paltarın yanığa yapışan yerini qətiyyən dartıb qopartmaq olmaz.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Ayaq burxulanda ilk yardım nədən ibarət olur?
- 2) İstivurmanın əlamətləri hansılardır?
- 3) İsti vurmuş insana necə yardım göstərmək olar?
- 4) İnsanın yaşından asılı olaraq onun nəbzi necə dəyişir?
- 5) Termik və kimyəvi yanıqlar necə yaranır?
- 6) Paltarı alışıbmış insana necə yardım etmək olar?
- 7) Yaraya sarğı nə üçün qoyulur? Fikirlərini dəftərində yaz.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

28. BƏDƏNİ NECƏ MÖHKƏMLƏNDİRMƏLİ?

Bunun üçün hansı vasitələr vardır?

Bədənin möhkəmliyi orqanizmin də möhkəmliyi deməkdir. Bu, insanın əhvali-ruhiyyəsinə də müsbət təsir göstərir. Hər gün səhər gimnastikası etmək və bədəni yaş dəsmalla silmək, yatmadan öncə təmiz havada olmaq, orqanizmin immunitetini vitaminlərlə möhkəmləndirmək insan orqanizmini xəstəliklərə qarşı dözümlü edir. Virus və bakteriyalardan qorunmaq üçün gigiyenik qaydalara da əməl etmək vacibdir. Lakin bu hamısı deyil. Başqa amillər də var. Bu amillər hansılardır?

Bədənin suya olan ehtiyacı lazımınca ödənməlidir. İnsan gün ərzində təxminən 1–2 litr (6–8 stəkan) suya ehtiyac duyur. Çox tərləyəndə bədən çoxlu su itirir və bu itkinin yerini dərhal doldurmaq lazım gəlir. Ona görə də çox tərlədikdən sonra insan susuzluq hiss etməsə belə, yaxşı olar ki, su içsin. Bu zaman söhbət təbii ki, soyuq sudan getmir. Çünki tərlə halda soyuq su içmək insanı xəstələndirir.

Qidalanma ilə orqanizmi necə möhkəmləndirmək olar?

Qidalanmanın da sağlamlıq üçün böyük əhəmiyyəti var. Hər gün nizamlı olaraq üç dəfə yemək vacibdir. Ancaq çox yemək olmaz. Birdəfəyə çoxlu qida qəbul etmək də orqanizm üçün zərərli. Qidanı normal şəraitdə, tələsmədən, süfrə arxasında qəbul etmək lazımdır. Ayaqüstü yeməklər insanların orqanizminə ciddi ziyan vurur.

Ət və süd məhsullarından da yetərincə istifadə etmək lazımdır. Bu qidalarda orqanizm üçün faydalı olan zülal və kalsium maddəsi var.

İnsan işləyərkən özünü həddindən çox yormamalıdır. Yorulanda mütləq dincəlmək lazımdır.

Emosional gərginliklər* insan orqanizminin sağlamlığına necə ziyan vura bilər?

Yorğun insan hər xırda şeydən hirsələnir. Yorğunluq insanı əsəbi edir. Emosional gərginliklər də orqanizmin müdafiə qabiliyyətini aşağı salır. Məsələn, bəzən güclü qorxu hissi keçirən insan şəkər, sarılıq və başqa xəstəliklərə tutula bilər. Ona görə də hər bir insan çalışmalıdır ki, ətrafındakıları əsəbiləşdirən, onları həyəcanlandıran, qorxu və narahatlığına səbəb olan hərəkətlərə yol verməsin. Çünki bu onların sağlamlığına ziyan vurur.

*Emosional gərginlik — insanın həyəcan, narahatlıq, qorxu hisləri keçirməsi

Sənin sağlamlıqın

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Sağlamlığı qorumaq üçün necə qidalanmaq lazımdır?
- 2) Emosional gərginliklər insanın orqanizminə necə ziyan vurur?
- 3) Bədəni möhkəmləndirmək üçün nələrə diqqət yetirmək lazımdır?
- 4) «Mən bədənimə möhkəmləndirmək üçün nə edirəm?» adlı cədvəli dəftərinə çək və doldur.

Mən bədənimə möhkəmləndirmək üçün nə edirəm?		
Səhər	Günorta	Axşam

29. MOBİL TELEFONLAR

Mobil telefonlar həyatımızı necə dəyişmişdir?

Mobil sözü latın dilində «hərəkət edən» deməkdir. Mobil rabitə insanların həyatını xeyli asanlaşdırır. Həyatın, demək olar ki, bütün sahələrində çalışan insanlar onun sayəsində öz işlərini daha sürətlə yerinə yetirirlər. Mobil telefonlardan radio, fotoaparat və videokamera kimi istifadə etmək, İnternetə qoşulmaq da mümkündür. Bunun sayəsində insanlar hərəkətdə olarkən danışır, istədiyi yerdə radioya qulaq asır, ən ani, təsadüfi hadisələri fotoya, yaxud kameraya çəkə bilir.

Mobil telefon və planşetlərdən istifadə uşaqların sağlamlığına təsir edirmi?

Bununla yanaşı, mobil telefonların insanların, xüsusilə də kiçikyaşlı uşaqların sağlamlığına zərəri ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. İndi uşaqların mobil telefondan istifadə etməsinə hamı adi hal kimi baxır. Bəzi uşaqlar mobil telefondan istifadə edərkən sanki hər şeyi unudurlar. Piyada yol gedəndə, nəqliyyatda olanda, hətta yemək yeyərkən belə telefonu əllərindən yerə qoymurlar. Bu, çox zərərli vermişdir.

Alim-həkimlər mobil telefonların uşaq orqanizmi üçün həddən artıq ziyanlı olması fikrindədirlər. Onlar körpə uşaqların telefon oynatmasını çox təhlükəli hesab edirlər. Alimlərin fikrincə, mobil telefonlar uşaqların sinir sisteminə mənfi təsir göstərir, onların beynində qan dövranını, yuxunu pozur, əqli çatışmazlıq və digər xəstəliklər yaradır. Bəzi alimlər düşünürlər ki, mobil telefondan istifadə uşaqların nitqini də korlaya bilər.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyəsində bildirilir ki, uşaqlar mobil telefonla çox danışmamalı, ondan oyuncaq kimi istifadə etməməlidirlər. Mobil telefonlar böyüklərə nisbətən uşaqlara daha çox ziyan vura bilər. Çünki uşaqların kəllə sümüyü nazikdir. Beyni hələ inkişafdadır. Ona görə də körpə uşaqları mobil telefondan uzaq tutmaq vacibdir. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində 12 yaşa qədər uşaqların mobil telefondan istifadə etməsinə qadağa qoyulmuşdur. Yaxşı olar ki, nisbətən böyük uşaqlar da daha az təhlükəli, yəni şüalanma dərəcəsi az olan mobil telefonlardan və verilmiş qaydalara uyğun istifadə etsinlər:

Sənin rahatlığın və təhlükəsizliyin

Mobil telefonlardan necə istifadə etmək lazımdır?

- Mobil telefonla mümkün qədər az danışmaq lazımdır.
- Yatmadan əvvəl mobil telefonla danışmaq insanın yuxusunu qaçırır.
- Yatarkən mobil telefonu yastığın altına qoymaq olmaz.
- Telefonu sürəkli açıq saxlamağa ehtiyac yoxdur, vacib zəng gözləməyəndə onu bağlamaq daha yaxşı olar.
- Daxili orqanları şüalanmadan qorumaq üçün mobil telefonu bədənə toxunan dərəcədə yaxın tutmaq olmaz. Onu çantada daşımaq daha təhlükəsizdir.
- Telefon elektrik şəbəkəsinə qoşulu olanda ondan istifadə etmək olmaz. Sağlamlığının qayğısına qalan hər kəs bu tövsiyələrə əməl etməlidir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Mobil telefonlar insanların həyatını necə asanlaşdırır?
- 2) Nə üçün bəzi ölkələrdə uşaqların mobil telefondan istifadə etməsinə qadağa qoyurlar?
- 3) Mobil telefonun istifadə qaydalarında nəyi ən təhlükəli hesab edirsən? Nə üçün? Fikirlərini dəftərində yaz.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

30. KOMPÜTER VƏ İNSANLAR

Kompüterin kəşfi dünyanı dəyişdi. Bu möcüzəli texnologiya sürətlə təkmilləşdi və tezliklə həyatın bütün sahələrində tətbiq olunmağa başladı. Bu gün bir çoxları kompüter haqqında «o, bizə hava və su kimi lazımdır», deyir. Çünki kompüter insanlara hərtərəfli təhsil almağa, daha səmərəli işləməyə imkan yaradır. İnsanlar kompüter vasitəsilə onları maraqlandıran hər şey haqda İnternetdə məlumat tapa bilirlər. İnternet dünyada olan bilikləri özündə cəmləşdirən zəngin informasiya mənbəyidir. Bu mənbə uşaq və gənclərin təfəkkürünün inkişafında, onların dünyagörüşünün zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Uşaqlar İnternet xidmətlərindən müxtəlif məqsədlərlə (elektron kitabxanalardan, elektron dərsliklərdən istifadə, informasiya toplamaq və s.) istifadə edirlər.

Uşaqdan böyüyə hamı bu sehrli vasitəyə can atır. Görəsən, kompüterdən düzgün istifadə qaydalarını hamı bilirmi?

Elə insanlar var ki, kompüterin qarşısında saatlarla vaxt keçirirlər. Qidanı belə monitor qarşısında qəbul edirlər. Davamlı olaraq monitora baxıb uzun müddət hərəkətsiz dayanmaq əzələ, sümük, sinir və damarların həddindən artıq gərilməsinə səbəb olur. Monitora baxa-baxa qidalanma isə orqanizmə zərər verir. Bunlar çox zərərli vərdislərdir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, sağlamlıq üçün hər şeydən normada istifadə etmək lazımdır. Kompüterdən də istifadə edərkən, ilk növbədə, sağlamlığı düşünmək lazımdır.

Kompüterdən istifadə zamanı nələrə əməl etmək lazımdır?

— Kompüterin qarşısında düzgün oturmaq vacibdir. Hündürlüyü nizamlanabilən, söykənəcəkli, yumşaq döşəkli və dayanıqlı stul, yaxud kresloda əyləşmək lazımdır.

Sənin rahatlığın və təhlükəsizliyin

- Monitor gözdən bir az aşağı səviyyədə, yaxud tam qarşısında, 60–70 sm məsafədə olmalıdır.
- Yazarkən klaviatura düymələrinə yavaş toxunmaq lazımdır.
- Hər gün müəyyən vaxtlarda və fasilə ilə çalışmaq məsləhətdir.
- Uzun müddət eyni mövqedə oturmaq olmaz.
- Oturarkən onurğanı düz tutmaq, önə, ya da arxaya əyilmədən, düz durmaq lazımdır.

Kompüter qarşısında uzun müddət işləmək gözlərə də təsir edir. Gözlər bir nöqtəyə zillənib qalır və gözdə qızarma, qaşınma, yaşarma, ağrı kimi problemlər yaranır. Kompüterlə çox təmasda olmaq gözündə problemlər olanlar üçün xüsusilə təhlükəlidir. Gözləri kompüterin mənfi təsirindən qorumaq üçün monitorun ekranı çox parlaq və çox tünd olmamalıdır, bu, gözləri daha çox yorur.

Monitoru pəncərənin işığına tərəf qoymaq olmaz. Monitor işıqdan və pəncərədən aralı olmalıdır. Kompüter olan otağın havasını tez-tez dəyişmək lazımdır. Kompüteri yataq otağına qoymaq düz deyil.

Kompüterdən çox istifadə insanda kompüter asılılığı yarada bilər. Bu isə insanın canlı ünsiyyətini azaldır. Belə insan bir qədər sonra tənhaləşir, özünə qapanır. Nəticədə sağlamlığının qayğısına qalması unudur. Yuxusu pozulur. Bu da əsəb və ürək-damar xəstəliklərinin yaranmasına səbəb olur. Düzgün qidalanmamaq isə orqanizmin zəifləməsinə və həzm sisteminin pozulmasına gətirib çıxarır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Kompüterdən istifadə etmək insanların qarşısında hansı imkanları açmışdır?
- 2) Kompüter asılılığı nə üçün zərərli vərdiş hesab edilir?
- 3) Kompüterdən istifadə zamanı hansı qaydalara əməl etmək vacibdir?
- 4) «Mən kompüterdən istifadə zamanı daha nələri düzgün hesab etmə-rəm» adlı rəy yaz.

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

31. MƏİŞƏT QƏZALARI

Məişət qəzaları
necə baş
verir?

Müasir evləri elektriksiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Elektrik cərəyanı yaşayış və iş yerlərinin, küçə, park və meydanların işıqlandırılması, məişətdə istifadə olunan elektrik avadanlıqlarının işləməsi üçün vacibdir. Lakin ehtiyatsız

davrandıqda elektrik cərəyanı həyat üçün çox təhlükəli ola bilər. Elektrik cərəyanından ziyan çəkməmək üçün ondan necə qorunmağı bilmək lazımdır.

Aşağıdakılar yanğın və ya elektrik vurması ilə nəticələnə bilər:

- elektrik cihaza toxunarkən aradır sancma hiss edilməsi;
- rozetkanın* rənginin dəyişməsi;
- elektrik cihazından və ya şnurdan yanlıq iyi gəlməsi;
- rozetkadan cızıltı səsi gəlməsi;
- qığılcım.

Elektrik cihazları ilə davranarkən hansı qaydalara riayət etmək vacibdir?

- Metal əşyaları elektrik cihazlarının və rozetkanın içinə salmayın!
- Həddindən artıq qızan elektrik cihazlarını dərhal elektrik xəttindən ayırın!
- Elektrik cihazlarını şnurundan tutub aparmayın!
- Cihazı şəbəkədən ayırarkən həmişə şnuru yox, ştəpseli* çəkin!
- Şnuru zədələnmiş elektrik cihazlarından istifadə etməyin!
- Batareya ilə işləsə belə, radio və digər cihazlardan vanna otağında istifadə etməyin!
- Yaş əllə elektrik şnuruna, açarına və cihazlarına toxunmayın!

Həyətdə, bağda, parkda oynayarkən ehtiyatlı olun!

Çərpələng və hava şarlarını elektrik xətlərindən uzaqda oynadın!

Oyuncağınız elektrik xətlərinə dolaşmışsa, böyükləri köməyə çağırın!

Elektrik xətlərinin yaxınlığında olan ağaclara dırmaşmayın!

Təhlükə bildirən nişanları tanıyın və heç vaxt bu nişanlara etinasız yanaşmayın!

Küçədə, yolda qırılıb düşmüş məftilə rast gələndə qətiyyən ona toxunmaq olmaz. Hava xətlərində güclü elektrik cərəyanı olur. Həmin xətlərə toxunmaq həyat üçün təhlükəlidir.

* **Rozetka** – elektrik cihazlarını elektrik xəttinə qoşmaq üçün divarda yerləşdirilən xüsusi yuvacıq

* **Ştəpsel** – elektrik cihazlarını elektrik xəttinə qoşmaq üçün haçaşəkilli metal alət

Sənin rahatlığın və təhlükəsizliyin

Qazdan istifadə zamanı təhlükəsizlik qaydalarının pozulması partlayış və yanğın hadisələri ilə nəticələnir. Bununla yanaşı, qaz cihazlarından düzgün istifadə edilməməsi dəm qazından zəhərlənməyə səbəb olur.

Ona görə də **yadda saxlayın:**

— sobaların həddən artıq qızmasına yol verməyin, yanar vəziyyətdə olan sobaları nəzarətsiz qoymayın;

— otaqda qaz iyi hiss etdikdə dərhal qazı bağlayın. Otağın pəncərələrini açaraq havasını dəyişdirin və 104 nömrəli telefona zəng vurub qəza-təmir xidmətinə xəbər verin. Nasazlıq aradan qaldırılana qədər otaqda kibritdən, alışqandan, elektrik cihazlarından istifadə etməyin və otağın işığını yandırmayın.

Təhlükə bildirən nişanlar

Elektrik cərəyanı
vurması

Yanğın

Uçqun, sürüşmə

Dəm qazından zəhərlənən insanlara necə yardım etmək olar?

— Zərərçəkəni dərhal təmiz havaya (ilin isti vaxtında küçəyə, soyuq mövsümdə isə havası yaxşı dəyişdirilən otağa) çıxarmaq, arxası üstə uzaqda yaxasını açmaq lazımdır;

— zərərçəkənin bütün bədənini çevik hərəkətlərlə ovuşdurmaq, başına və sinəsinə soyuq kompres (yaş dəsmal) qoymaq lazımdır;

— zərərçəkənin huşu özündədirsə, ona çay içirtmək məsləhətdir. Əgər huşunu itiribse, onun burnuna naşatır spirtində* isladılmış pambıq yaxınlaşdırılır.

Bütün bunlarla bərabər, təcili tibbi yardım çağırmaq lazımdır. Bu qaydaları hər bir insan bilməli və mütləq onlara riayət etməlidir. Çünki məişət qəzaları çox vaxt insanların ehtiyatsızlığı və bu qaydalara düzgün əməl etməməsi üzündən baş verir.

* Naşatır spirti — kimyəvi maddə

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Elektrik cərəyanının insanlar üçün əhəmiyyəti nədir?
- 2) Elektrik cərəyanı həyat üçün nə zaman təhlükəli ola bilər?
- 3) Qaz cihazlarından istifadə zamanı nələrə diqqət etmək lazımdır?
- 4) Dəm qazı ilə zəhərlənmə halında ilk yardım nələrdən ibarətdir?

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

32. YOL HƏRƏKƏTİ QAYDALARI

Piyada və sərnışinlərin üzərinə hansı vəzifələr düşür?

Yol hərəkəti qaydaları insanların təhlükəsizliyinə xidmət edir. Nəqliyyatın gur olduğu şəhərlərdə bu qaydalar olmadan hərəkət etmək mümkün deyil. Vətəndaşların yol hərəkəti qaydalarına əməl etməsi mədəni həyat tərzinin göstəricilərindən biridir. Yol hərəkəti qaydaları yalnız sürücülər üçün deyil. Piyadaların da əməl etməli olduğu qaydalar vardır.

«Yol hərəkəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə ölkə ərazisində yol hərəkəti iştirakçılarının riayət etməyə borclu olduqları yol hərəkəti qaydaları müəyyən edilmişdir. Burada sürücülərin, piyada və sərnışinlərin vəzifələrinə aid ayrıca maddələr var.

Piyadanın vəzifələrinə nələr aiddir?

Piyada:

- səki ilə hərəkət etməlidir;
- küçələri piyada keçidləri ilə keçməlidir;
- ictimai nəqliyyat vasitələrini yalnız dayanacaqlarda, onlar olmadıqda isə səkidə gözləməlidir;
- nəqliyyat vasitəsinə minmək üçün yolun hərəkət hissəsinə yalnız nəqliyyat vasitəsi dayandıqdan sonra çıxmalıdır;
- nəqliyyat vasitəsindən düşdükdən sonra ləngimədən yolun hərəkət hissəsini tərk etməlidir;
- hərəkətin nizamlanmış yerlərdə nizamlayıcının və ya piyada işıqforunun işarəsini əsas tutmalıdır;

Sənin rahatlığın və təhlükəsizliyin

– yolun hərəkət hissəsində zərurət olmadan ləngiməməli və dayanmamalıdır;

– qırmızı və ya göy sayrışan işıq və xüsusi səs signalı ilə işarə verən nəqliyyat vasitəsi yaxınlaşdıqda, yolun hərəkət hissəsini keçməməlidir;

– yolun hərəkət hissəsinə çıxmadan əvvəl yaxınlaşan nəqliyyat vasitəsinin olmadığını yəqin etməlidir;

– uşaqları dəstə halında yalnız sutkanın işıqlı vaxtı və böyüklərin müşayiəti ilə, səki və ya piyada yolu ilə aparmağa icazə verilir.

Hərəkətin təhlükəsizliyi üçün sərnişinlərin də üzərinə məsuliyyət düşür.

Sərnişinin vəzifələrinə nələr aiddir?

– Nəqliyyat vasitəsinə yalnız dayanacaqdan, yaxud səkidən minməlidirlər;

– yalnız nəqliyyat vasitəsi dayandıqdan sonra minmək və düşmək olar;

– hərəkət vaxtı sürücünün diqqətini nəqliyyat vasitəsinin idarə etməkdən yayındırmaq olmaz;

– təhlükəsizlik kəməri olan avtomobillərdə kəməri bağlamaq lazımdır.

Bu qaydalara əməl etməklə insanlar öz həyatlarını qorumaqla yanaşı, həm də yol-nəqliyyat qəzalarının baş verməsinin qarşısını ala bilərlər.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Yol hərəkəti qaydalarına əməl etmək nə üçün mədəni həyatın göstəricilərindən biri hesab edilir?
- 2) Piyadanın vəzifələri nədən ibarətdir?
- 3) Sərnişinlər nəqliyyatda necə davranmalıdırlar?
- 4) Yol hərəkəti qaydalarına əməl etməməyin: 1) piyadalar üçün; 2) sərnişinlər üçün hansı nəticələri ola bilər? Fikirlərini dəftərində yaz.

33. FÖVQƏLADƏ HALLAR

Fövqəladə hallar nə zaman yaranır?

Müasir silahlar, xüsusilə nüvə silahları çox böyük dağıdıcı gücə malikdir. İlk nüvə silahı II Dünya müharibəsində istifadə olunmuşdur. Amerika Birləşmiş Ştatları təyyarəçiləri 1945-ci ildə (6,9 avqust) «Körpə» və «Gonbul» adlandırdıqları iki

atom bombasını Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərinə atmışdılar. Həmin vaxtdan çox keçib. Amma bombaların insanların həyatında, sağlamlığında qoyduğu izlər hələ də davam edir.

Müasir dövrdə hansı təhlükələr var?

Müasir dövrdə insanlar müharibələrin təhlükəsini və onun qarşısını almağın vacibliyini dərk edirlər. Buna baxmayaraq, yenə də müxtəlif silahlar yaranır. Ona görə də müharibə təhlükəsi birdəfəlik yox olmur.

Kimyəvi silahlar da çox təhlükəlidir. Bu silahlar vasitəsilə insanlar arasında zəhərlənmə, boğulma kimi hallar yaratmaq mümkündür. Xlor və ammoniyak* bu cür qazlara misal ola bilər. Xlor kəskin boğucu iyi olan yaşılmıtlı-sarı qazdır. Tənəffüs yollarını, dərinə və gözü qıcıqlandırır. Xlor qazı ilə zəhərlənmə zamanı orqanizmdə kəskin ağrılar başlayır, quru öskürək, qusma, nəfəs çatışmazlığı, gözlərdə yaşarma əmələ gəlir.

Ammoniyak rəngsiz qazdır. Ammoniyak ilə zəhərlənmə zamanı boğulma, gözlərdə ağrı və yaşarma, güclü öskürək, başgicəllənmə, mədə ağrıları və qusma baş verir.

Nüvə partlayışı və kimyəvi zəhərlənmə yalnız müharibə zamanı olmur. Sülh şəraitində də müxtəlif qəzalar nəticəsində ətrafa insan həyatı üçün zərərli maddələr dağıla bilər. İndi insanlar atom enerjisindən dinc məqsədlər üçün istifadə edirlər. Atom-elektrik stansiyalarında atom enerjisindən elektrik enerjisi alınır. Bu enerjiden sənaye və istehsal sahələrində istifadə olunur. Amma bu cür stansiyalarda qəza baş verdikdə radioaktiv* maddələr olduqca geniş sahələrə yayılaraq ətraf mühiti zəhərləyir. Zəhərlənmiş ərazilərdə on illərlə ağaclar bar vermir, insanlar ağır xəstəliklərə tutulurlar. 1986-cı ildə Ukraynanın Çernobıl şəhərində atom elektrik stansiyasında baş verən qəzanın nəticələri çox ağır olmuşdur. Qəza zamanı ətrafa yayılan radioaktiv maddələr Azərbaycanın sərhədlərinə qədər gəlib çıxmışdı. Ona görə də insanlar radioaktiv maddələrin zərərli təsirindən qorunmağı bacarmalıdılar.

* Xlor və ammoniyak – kimyəvi maddələr

* Radioaktiv – şüalanma yaranan

Sənin rahatlığın və təhlükəsizliyin

Dövlət vətəndaşların təhlükəsizliyi üçün hansı tədbirləri görür?

Vətəndaşlarının təhlükəsizliyini düşünən hər bir dövlət mümkün müharibə hallarını və bu cür qəzaların başvermə ehtimalını nəzərə alır. Fövqəladə hallarda onların davranış qaydalarını müəyyən edir, qorunmasını, təhlükəsiz yerlərə köçürülməsini təşkil edir. Azərbaycanda bu vəzifəni Fövqəladə Hallar Nazirliyi yerinə yetirir.

«Uşaq hüquqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, dövlət təbii fəlakətlər, bədbəxt hadisə və qəzalar nəticəsində əlverişsiz şəraitə düşmüş və ya zərər çəkmiş uşaqlara təcili əvəzsiz kömək göstərir, onların təhlükəsiz yerlərə köçürülməsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görür. Belə uşaqlar valideynlərini itirdikdə onlar dövlət tərəfindən müdafiə olunurlar.

Azərbaycan xalqı sülh tərəfdarıdır. Ölkəmiz Ermənistan—Azərbaycan münaqişəsinə də istəmədən və zorla cəlb olunub. Bu fakt onu göstərir ki, ölkələr və onların əhalisi müharibə istəməsələr belə, onun vurduğu zərbələri aradan qaldırmağa həmişə hazır olmalıdırlar.

Sən də vətəndaşsan. Özünümühafizə qaydalarını öyrənmək bir vətəndaş kimi sən də borcundur.

Nüvə partlayışı və əhalinin köçürülməsi

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Nüvə silahları nə üçün təhlükəlidir?
- 2) Kimyəvi silahlardan istifadə zamanı nə baş verir?
- 3) Kimyəvi qazlar insanların həyatında hansı dəyişikliklər yaradır?
- 4) Radioaktiv maddələr hansı xüsusiyyətlərə malikdir?

SƏNİN CƏMİYYƏTDƏ YERİN

34. FÖVQƏLADƏ HALLARDA NECƏ DAVRANMALI?

Fövqəladə hallarda nədən və necə qorunmaq lazımdır?

Dövlət orqanları insanları müdafiə etmək üçün tədbirlər görsə də, hər bir vətəndaşın da özünün və yaxınlarının təhlükəsizliyi üçün bilməli və əməl etməli olduğu qaydalar vardır.

— Həyəcan signalı eşidilərkən dərhal televizoru, radioqəbuledicini qoşmaq, yaranmış vəziyyət və davranış qaydaları barədə Fövqəladə Hallar Nazirliyi orqanlarının məlumatlarını diqqətlə dinləmək və onların göstərişlərinə uyğun hərəkət etmək lazımdır.

Havaya xlor yayılmışsa, nə etmək lazımdır?

Atmosferə xlor qazının yayıldığı haqqında məlumat aldıqda:

- qapalı bir məkana (evinizə) sığınmaq lazımdır. Sığınacaq üçün binaların birinci mərtəbələri və zirzəmiləri seçmək olmaz. Çoxmərtəbəli binaların üst mərtəbələri daha təhlükəsiz hesab olunur;
- kondisioneri söndürmək, qapı, pəncərə və nəfəsliyi bağlamaq;
- tez-tez havaya su səpmək;
- radio və televiziyadan yenilikləri dinləmək;
- təhlükə haqqında qonşuları xəbərdar etmək lazımdır;
- əleyhqazdan və ya çay sodası məhlulunda (yaxud suda) isladılmış sarğıdan istifadə etmək olar. Bu vasitələr insanı xlorla zəhərlənmədən qoruyar.

Havaya ammonyak yayılmışsa, nə etmək lazımdır?

Atmosferə ammonyak yayılması barədə məlumat aldıqda:

- qapalı məkana sığınmaq;
- qapı, pəncərə və nəfəslikləri bağlamaq;
- qazı, kondisioneri və digər havadəyişdirici qurğuları söndürmək;
- nəfəs orqanlarını və dərinə mühafizə etmək üçün əleyhqazdan, yaxud limon turşusunda, ya da üzüm sirkəsində isladılmış maskadan istifadə etmək lazımdır.

Ətraf radioaktiv maddələrlə çirklənmişse, nə etmək lazımdır?

- tənəffüs orqanlarının qorunması üçün respiratordan, pambıq-tənzif maskadan, yaxud suda isladılmış parçadan istifadə edilir;

Sənin rahatlığın və təhlükəsizliyin

— açıq yerdə soyunmaq, yerdə oturmaq, açıq su hövzələrində çimmək, meşə giləmeyvələri yemək, göbələkdən istifadə etmək olmaz;

— suyu yalnız yoxlanılmış mənbələrdən, ərzağı isə yalnız marketdən alıb istifadə etmək lazımdır;

— yeməkdən əvvəl əllər yaxşı yuyulmalı, ağız məişət sodası məhlulu ilə yaxalanmalıdır.

Bunlar hər bir vətəndaşın bilməli və bütün ölkə əhalisinin əməl etməli olduğu zəruri qaydalardır.

Təhlükə bildirən nişanlar

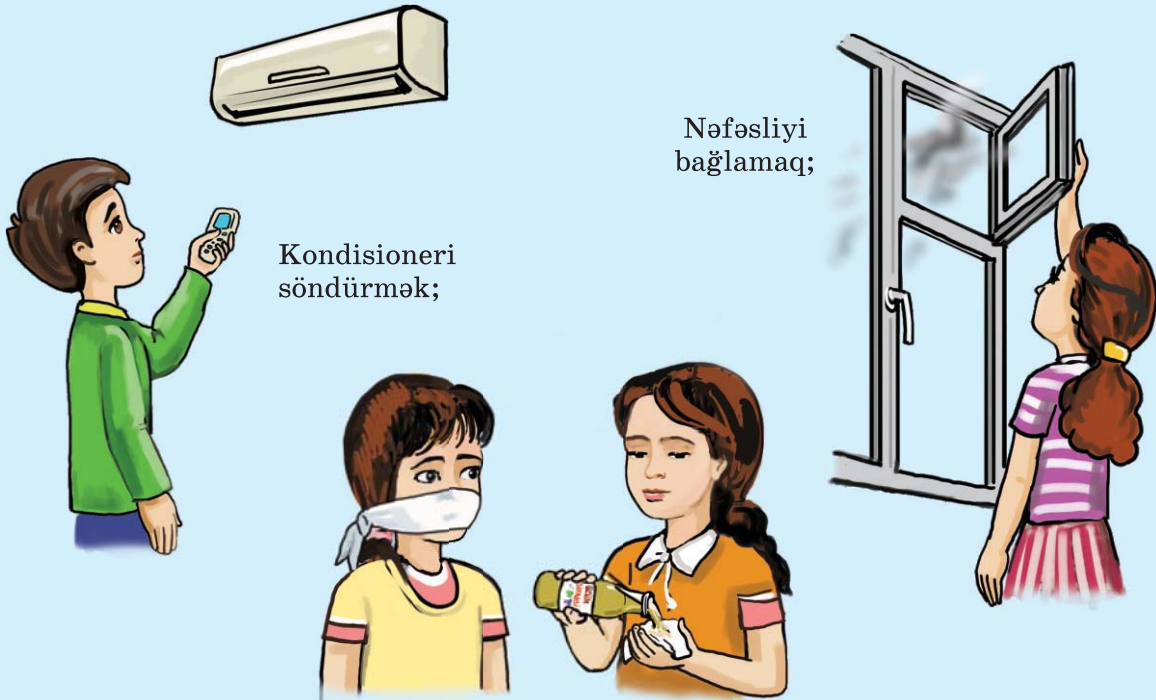

Radioaktiv maddə

Zəhərli maddə

HAVAYA ZƏHƏRLİ MADDƏLƏR YAYILDIQDA

Çay sodası, limon turşusu, yaxud üzüm sirkəsində ıslanmış maskadan istifadə etmək lazımdır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Həyəcan signalı verildikdə nə etmək lazımdır?
- 2) Havaya xlor qazı yayılırsa, necə hərəkət etməliyik?
- 3) Ammonyak qazı yayıldığı halda, nələrə əməl etmək vacibdir?
- 4) Radioaktiv maddələrdən necə qorunmaq olar?

35. İQLİM* VƏ CANLILAR ALƏMİ

İqlim canlılar
aləminə necə
təsir göstərir?

Yerin kürə şəklində olması onun səthində istilik enerjisinin qeyri-bərabər paylanmasına səbəb olur. Qütblər Günəşdən az, ekvator boyu ərazilər isə çox istilik enerjisi alır. Buna görə də ekvatorndan qütblərə doğru havanın temperaturu, buna uyğun olaraq rütubətin miqdarı, torpağın tərkibi, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi də dəyişir.

Nəticədə havasına, torpağına və canlılar aləminə görə fərqlənən ərazilər yaranır. Buna Yer təbii zonaları deyilir.

Ekvatorboyu ərazilərdə istilik və rütubət boldur. Ona görə də burada həmişəyaşıl ekvatorial meşələr yayılmışdır. Bu meşələrə cəngəllik də deyirlər. Cəngəlliklərdə 4 000 mindən çox ağac növü vardır. Ekvatorndan şimala və cənuba doğru uzaqlaşdıqca rütubət azalır. Rütubətin azalması ilə sıx meşələr seyrək meşələrlə, otlar və kolluqlar bitmiş ərazilərlə əvəz olur. Bu ərazilər savanna adlanır. Burada 3000-dən çox ot növü bitir. Afrika savannasında hündürboylu otlar geniş yayılmışdır. Savannalar bir çox heyvanların, məsələn, timsah, zürafə, kərgədan, aslan, zebr, antilop və bir çox quş növlərinin yaşaması üçün əlverişlidir.

Səhralar Yer kürəsinin ən isti və ən az yağıntı düşən əraziləridir. Səhralarda yay çox uzun, qış isə lap qısa. Səhraya bəzən illərlə yağıntı düşmür. İl ərzində düşən az miqdar yağıntı da dərhal buxarlanır. İsti səhralarda temperatur gündüz $+50^{\circ}\text{C}$ -dən yuxarı, gecə isə $+5^{\circ}\text{C}$ — 10°C , hətta 0°C -dən aşağı ola bilər. Belə kəskin temperatur fərqi hər canlı tab gətirə bilmir. Ona görə də səhranın canlılar aləmi çox zəif inkişaf etmişdir.

Çöllər səhralara nisbətən sərin və rütubətli. Çöl zonasında ot bitkiləri, gəmirici heyvanlar, sürünənlər və quşlar geniş yayılmışdır. Çölün iqlimi heyvandarlıq, dənli bitkilər, şəkər çuğunduru, günəbaxan və başqa bitkilər becərmək üçün əlverişlidir.

Şimala doğru getdikcə çölləri enliyarpaqlı meşələr əvəz edir. Daha şimalda istiliyin azalması tayqa* meşələrinin yaranmasına səbəb olur. Tayqada soyuqadavamlı küknar ağacları bitir. Burada sığın, ayı, samur kimi heyvanlar yaşayır. Daha şimalda tayqanı tundra əvəz edir. Tundrada yay çox qısa, qış isə uzun olur. Burada, əsasən, şibyə, mamır, tozağacı və bataqlıq otları bitir. Şimal maralı, şimal tülkü, ağ kəklik və başqa heyvanlar yaşayır.

Yerin təbii zonaları həmişə eyni vəziyyətdə qalmır. Zaman keçdikcə bir çox səbəblərdən iqlim dəyişir. İqlimin dəyişməsi isə bitki və heyvanlar alə-

* **Tayqa** – şimalda iynəyarpaqlı meşələr zonası

* **İqlim** – hər hansı bir ərazidə işıq, temperatur, rütubət, külək və s. amillərin kompleksi

İnsan təbiəti dəyişir

minin də dəyişməsinə səbəb olur.

Ölkəmizin ərazisi çox böyük olmasa da, təbiəti zəngindir. Burada Böyük və Kiçik Qafqaz, Talış dağları (xəritədə qəhvəyi rəngdə verilən ərazilər), Kür-Araz ovalığı (xəritədə yaşıl rənglə göstərilmişdir) vardır. Bu isə Azərbaycanda iqlimin müxtəlifliyinə səbəb olur. Dağlarda iqlim soyuq və rütubətli, düzənlikdə isə isti və quraqdır. Bunun nəticəsində dağlarda meşə və çəmənliklər (Şəki, Qax, Quba və başqa rayonlarda), düzənliklərdə isə quru çöllər və yarımsəhralar (Kürdəmir, Ucar, Salyan rayonları) yayılmışdır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Təbii zonalar bir-birindən nə ilə fərqlənir?
- 2) Yer üzərində hansı təbii zonalar vardır?
- 3) Azərbaycanın təbiətinin zəngin olması nə ilə bağlıdır?
- 4) «Təbii zonalar» adlı inşa yaz.
- 5) Azərbaycanın xəritəsində düzənlikləri və dağları göstər.

36. TƏBİİ EHTİYATLAR

Təbii ehtiyat nədir?

İnsanın yaşaması üçün istifadəsi mümkün olan və təbiətin bizə hazır şəkildə verdiyi hər şey təbii ehtiyatdır. Faydalı qazıntılar, torpaq, su mənbələri, meşələr, okean və dənizlər dünyanın təbii ehtiyatlarıdır.

Faydalı qazıntılara yerin mineral ehtiyatları da deyirlər. Faydalı qazıntılara mis, qızıl, alüminium, dəmir və digər metal filizləri, neft, daş kömür, qiymətli daşlar, mərmər, qum, çınqıl aiddir. Mineral ehtiyatlarının sənaye əhəmiyyəti çox böyükdür. Bunlar olmadan bir çox sənaye sahələri fəaliyyət göstərə bilməz. Lakin Yer kürəsinin mineral ehtiyatları zaman keçdikcə tükənir.

Yer kürəsinin torpaq ehtiyatları insanların həyatında mühüm rol oynayır. Torpaq ehtiyatları da tükənəndir. Amma mineral ehtiyatlarından fərqli olaraq, müəyyən tədbirlər görməklə onu yenidən əkin üçün yararlı hala gətirmək olur.

Yer səthinin 1/3 hissəsini quru, 2/3 hissəsini dəniz və okeanlar tutur.

Ətrafda su ola-ola susuzluqdan necə əziyyət çəkmək olar?

Dəniz və okeanların suyu duzludur. Ona görə də içmək üçün yaramır. Dünyanın içməli su ehtiyatları çaylarda, göllərdə və buzlaqlarda toplanmışdır. Hazırda insanları düşündürən problemlərdən biri də içməli su ehtiyatlarının getdikcə azalmasıdır. Düzdür, yer üzündə nəhəng çaylar, böyük göllər var. Dünyanın ən gursulu Amazon çayı o qədər nəhəngdir ki, hətta okean gəmiləri də onun sularında üzə bilər. Lakin içməli su Yer kürəsində bərabər paylanmayıb. Bəzi yerlərdə su bu cür bol olduğu halda, dünyanın bir çox ölkələri içməli su sarıdan çox əziyyət çəkir.

Atmosferi oksigenlə zənginləşdirən meşələr təbii ehtiyatların çox mühüm hissəsini təşkil edir. Meşələr kağız, mebel istehsalı üçün xammal verir. Meşə sahələrinin azalması insanlar qarşısında çox mühüm problemlər yaradır. Meşələr sürətlə qırılır, amma gec

Nə üçün meşələri planetin «ağciyərləri» adlandırırlar?

İnsan təbiəti dəyişir

bərpa olunur. Çünki ağacı kəsmək çox asandır. Bir ağacın böyüməsi, meyvə verməsi, kölgə salması üçün isə illərlə vaxt tələb olunur. Ona görə də hər bir ağacı qorumaq lazımdır.

Dəniz və okeanlar, hava, külək enerjisi də təbii ehtiyatlara daxildir. Dəniz və okeanların canlılar aləmi də insanlar tərəfindən istifadə olunur. İnsanların qidasının əhəmiyyətli hissəsini balıq və digər dəniz məhsulları təşkil edir. Müasir dövrdə insanlar dəniz dalgalarının enerji-sindən də istifadə etməyə çalışırlar. Çünki bu, olduqca böyük enerji ehtiyatıdır.

Ölkəmizdə çoxlu neft və qaz ehtiyatları vardır. Bu ehtiyatlar Azərbaycanın ən böyük sərvətidir. Respublikada filiz yataqları da çoxdur. Bu yataqlarda dəmir, mis, qızıl, alüminium və sair metallar vardır. Ən iri dəmir filizi yatağı Daşkəsəndədir. Gədəbəyde isə qızıl yatağı vardır.

Ölkəmizdə çoxlu mineral su ehtiyatları olduğuna görə Azərbaycan ərazisini «mineral sular muzeyi» adlandırırlar.

Faydalı qazıntılar

Təbii ehtiyatların tükənməməsi üçün nə etmək lazımdır?

Təbii ehtiyatların bir çoxu geniş istifadə olunduğu və bu zaman böyük itkilərə yol verildiyi üçün tükənir. Məsələn, suya olan tələbatın artması, suyun azlığı gələcəkdə çox böyük təhlükə yarada bilər. Ona görə də içməli suyu müxtəlif tullantılarla çirkləndirmək, yaxud onu israfçılıqla işlətmək olmaz. Evdə, həyətdə, məktəbdə suyun krandan boş yerə axmasına yol verməməklə sən də içməli suya qənaət etmiş olursan. Bu, bütün insanların borcudur. Təbii ehtiyatları gələcək nəsillər üçün qorumaq lazımdır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Yerində təbii ehtiyatlarına nələr daxildir?
- 2) Azərbaycan Respublikasında hansı təbii sərvətlər vardır?
- 3) Təbii ehtiyatların tükənməsi nəyə səbəb ola bilər?
- 4) İçməli su ehtiyatının artırılmasına, elektrik enerjisi əldə olunmasına elm necə kömək edə bilər? Fikirlərini dəftərində yaz.

37. TƏBİƏT NECƏ DƏYİŞİR?

Təbiət keçmişdə necə idi?

Qədim dövrlərdə təbiət indikindən çox fərqlənirdi. Yer üzündə meşələr çox idi. İnsan ayağı dəyməyən yerlər vardı. Ən qədim zamanlardan vulkan püskürmələri, zəlzələlər, torpaq sürüşmələri, subasmalar və s. təbiət hadisələri yer

üzündə böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Sonralar isə təbiət və ətraf mühit insanların fəaliyyəti nəticəsində daha sürətlə dəyişdi. İbtidai insanları iqlimi isti və rütubətli, bitki örtüyü zəngin olan yerlər daha çox cəlb edirdi. Çünki onların qidası meyvə və yabanı bitki köklərindən ibarət idi. Sonralar insanlar balıq və vəhşi heyvan ovlamağı öyrəndilər. Həmin dövrlərdə insan yalnız istehlakçı idi. O, hələ heç nə istehsal etmir, hazır qida məhsullarından istifadə edirdi. Ona görə də insanların yaşadığı ərazilərdə vəhşi heyvanlar və yabanı bitkilər sürətlə azalırdı. İnsanlar qida axtara-axtara getdikcə daha böyük ərazilərə yayılırdılar. Daha sonra əkinçilik və maldarlıq yarandı. İnsanlar qida əldə etmək üçün heyvanları əhliləşdirməyə başladılar. İstifadə etdikləri torpaq sahələrini genişləndirdilər. Beləliklə, sadə istehlakçıdan istehsalçıya çevrildilər.

Zaman keçdikcə insan istehlakçıdan istehsalçıya çevrildi və təbiəti dəyişdi

İnsan təbiətdən necə istifadə edir?

Zaman keçdikcə insanlar nəqliyyat yolları, neft, qaz kəmərləri çəkir, yaşayış məntəqələri salırdılar. Təbiət öz ilkin simasını dəyişirdi. Müasir dövrdə bu proseslər daha sürətlə gedir. Çünki dünya əhalisi çoxalır, təbiətə təsir getdikcə artır.

İnsanlar, adətən, yaxşı şəraiti olan yerlərə can atırlar. Ona görə də tarixən kəndlərdən şəhərə yaşamağa gələnlər, şəhərdən kəndlərə gedənlərdən qat-qat çox olur. İş yerlərinin, təhsil müəssisələrinin sayının çox olması da, insanları şəhərlərə cəlb edir.

İnsan təbiəti dəyişir

Müasir dövrdə ölkələr bir-biri ilə iqtisadi, mədəni və s. sahələrdə əməkdaşlıq edir. Bir ölkədə yaranıb böyüyən, güclənən hər hansı şirkət dünyanın başqa ölkələrində zavodlar, fabriklər tikir, öz məhsulunu birbaşa elə həmin ölkələrdə istehsal edir. Məsələn, Amerika və Avropa ölkələrinin neft şirkətləri 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycanla «Əsrin müqaviləsi»ni imzaladılar.

Bu müqavilə Azərbaycanın həyatında mühüm rol oynadı. Respublikanın həyatı da, təbiəti də dəyişdi. «Əsrin müqaviləsi»nə uyğun olaraq, çıxarılan neftin Avropaya daşınması üçün Bakı-Supsa, daha sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərləri çəkildi. Bir sıra ölkələrin iqtisadi və mədəni həyatında böyük rol oynamış qədim İpək yolu bərpa edildi. Bu, Azərbaycanı min kilometrərlə uzaqdakı ölkələrlə birləşdirən mühüm ticarət yoludur. Böyük İpək yolunun bərpası bu yoldan istifadə edən ölkələr arasında ticarətin artmasına səbəb oldu.

Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadiyyatını inkişaf etdirdi. Onun büdcəsini neftdən gələn gəlirlərin hesabına artırdı. Respublikanın şəhər və kəndləri böyüyüb abadlaşdı. Yollar çəkildi, gözəl, çoxmərtəbəli binalar inşa olundu, parkların sayı artdı və ətraf mühitin siması dəyişdi. Belə dəyişikliklər bu gün də davam edir. Göründüyü kimi, təbiəti daha çox insanlar dəyişir. Cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklər təbiətdə də dəyişmələrə səbəb olur. Başqa sözlə, cəmiyyətin inkişafı təbiəti də dəyişdirir.

Ətraf mühit dəyişir

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Səncə, insan təbiəti hansı halda daha çox dəyişdi: istehlakçı kimi, yoxsa istehsalçı kimi? Nə üçün?
- 2) «Əsrin müqaviləsi» müstəqil Azərbaycanın simasını necə dəyişdi?
- 3) İnsan fəaliyyəti ilə bitki və heyvanlar aləmi necə dəyişir?
- 4) «Yaşadığının ərazidə hansı işlər görülür? Bu işlərin görülməsi təbiətə necə təsir edir?» adlı rəy-inşa yaz.

38. COĞRAFI TƏBƏQƏ

Coğrafi
təbəqə nə
deməkdir?

Coğrafi təbəqə bizi əhatə edən, yaşadığımız mühitdir. Coğrafi təbəqədə canlı və cansız təbiət sıx əlaqədədir.

Günəş, su və hava həm canlı, həm də cansız təbiətin həyatında vacib amildir. Canlılar bu təbii amillər hesabına yaşayır, sonra

məhv olub cansız təbiətə qarışır. Beləliklə, coğrafi təbəqədə daim onu təşkil edən hissələr — komponentlər arasında enerji və maddələr mübadiləsi gedir.

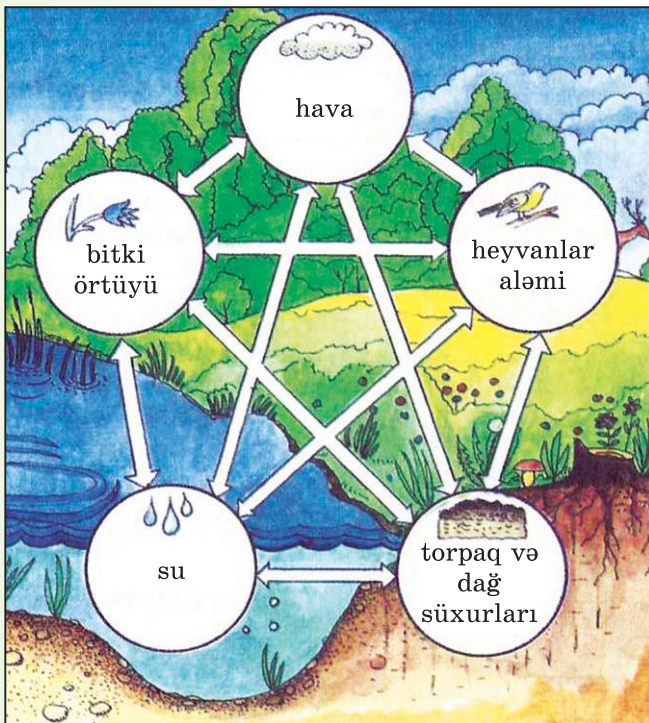
Coğrafi təbəqəni təşkil edən komponentlər hansılardır?

Bunlar torpaq, süxurlar, su, iqlim, bitki örtüyü, heyvanlar aləmidir. Su və iqlim coğrafi təbəqədə baş verən bütün proseslərdə iştirak edir. Yəni iqlim torpağa, suya, bitkiyə və heyvanlar aləminə təsir edir. Torpaq, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi arasında daimi əlaqə mövcuddur. Məsələn, ötyeyən heyvanların yaşaya bilməsi üçün ötyeyən heyvanlar olmalıdır. Bitkilər olmasa, ötyeyən heyvanlar da olmaz. Canlı və cansız təbiətin daim əlaqədə olması o deməkdir ki, təbii komponentlərdən biri korlanarsa, bu, həyat zəncirinə öz təsirini mütləq göstərəcəkdir. Bir təbii komponentin korlanması nəticəsində digərləri də mənfi təsire məruz qalacaqdır. Məsələn, iqlimin

korlanması bitki örtüyünə və heyvanlar aləminə ciddi ziyan vurur. Belə hallarda bəzi bitki və heyvan növlərinin nəsli kəsilir. Torpağın münbitliyini itirməsi oradakı canlılar aləminin məhv olması, yaxud başqa yerlərə köçməsi ilə nəticələnir.

Beləliklə, insanlar bilməlidir ki, yer üzərində həyatın mövcudluğu bir-biri ilə əlaqəli olan komponentlərdən asılıdır. Bu komponentləri qorumaq həyatı qorumaq deməkdir.

İnsanlar öz tələbatlarını ödəmək üçün təbiətdən daha səmərəli istifadə etməyə çalışırlar.

Təbii komponentlər arasında əlaqə

İnsan təbiəti dəyişir

Meşədən istifadə

Dənizdən istifadə

Təbiətdən səmərəli istifadə üçün insanlar nə edirlər?

Kənd təsərrüfatında təbiətə dəyən ziyanın mümkün qədər aradan qaldırılması üçün yollar axtarırlar. Əkin sahələrinə qənaət etməkdən və daha çox məhsul götürməkdən ötrü alimlər daha məhsuldar bitki və heyvan növləri yetişdirirlər. Azərbaycan alimləri buğdanın, pambığın, almanın, narın, süfrə üzümünün yüksək məhsuldarlıqla müxtəlif sortlarını yaratmışlar.

1972-ci ildən təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə BMT-nin UNEP adlanan xüsusi Proqramı fəaliyyət göstərir. Bu Proqram dünya ölkələrini insanların sağlamlığı, havanın, torpağın, suyun, bitki örtüyünün və heyvanlar aləminin, okean sularının mühafizəsi uğrunda birlikdə mübarizə aparmağa çağırır. Çünki havanın, suyun çirklənməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi yalnız bir ölkənin problemi deyil, bütün Yer kürəsinin problemidir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

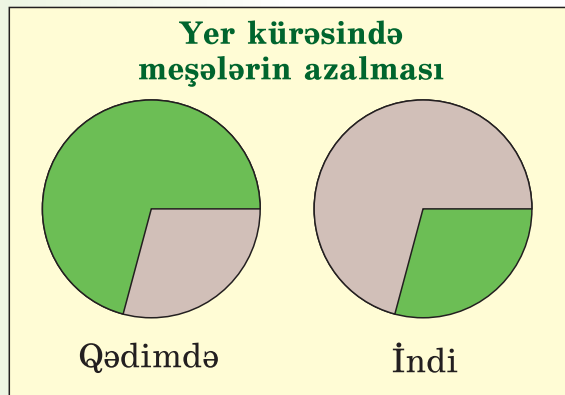
- 1) Coğrafi təbəqədə hansı təbii komponentlər vardır?
- 2) Coğrafi təbəqədə təbii komponentlər arasında hansı əlaqələr vardır?
- 3) Təbii komponentlər arasında əlaqələrin pozulması nəyə səbəb ola bilər?
- 4) Təbiətdə canlı və cansız aləm bir-biri ilə necə bağlıdır?
- 5) Yaşadığınız ərazidə təbii komponentlərin qorunmasına aid təkliflərini yaz.

39. CƏMİYYƏT VƏ BİTKİ ÖRTÜYÜ

Cəmiyyətin
inkişafı
bitkilər aləminə
necə təsir edir?

vəl, oksigen, təmiz hava deməkdir. Meşələrin qırılması yer üzərində əsas həyat amili olan oksigenin azalmasına səbəb olur. Meşələr torpağı, suyu

Planetimizin iqlimi, su və enerji ehtiyatı, bütün canlı aləmin həyatı yer üzündəki meşələrin miqdarından çox asılıdır. Ən qədim zamanlarda meşələr Yer kürəsində qurunun üçdə iki hissəsini tuturdu, indi isə heç üçdə bir hissəsini də tutmur. Yaşıllıq, hər şeydən əvvəl, oksigen, təmiz hava deməkdir. Meşələrin qırılması yer üzərində əsas həyat amili olan oksigenin azalmasına səbəb olur. Meşələr torpağı, suyu qoruyur. Bundan başqa, meşənin ağaclarından müxtəlif məhsullar: kağız, mebel, tikinti materialı alınır. Son 50–60 ildə dünyadakı tropik meşələrin tən yarısı məhv edilib. İnsanlar bu sürətlə meşələri qırmaqda davam etsələr, 50 ildən sonra yer üzündə nə meşələr, nə də orada yaşayan heyvanlardan əsər-əlamət qalacaq.

istifadə edilməsi çöllərin təbiətini xeyli dəyişmişdir. Çünki kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artırmaq üçün istifadə olunan gübrələrin tərkibindəki kimyəvi maddələr torpağı çirkləndirir.

Fabrik və zavodlardan qalxan tüstü və his havadakı su buxarlarına qarışaraq zərərli (turşulu) yağışlara çevrilir. Bu cür yağışlar isə bitkilərə can verməkdənsə, onları qurudur.

Azərbaycanda yaşıllığın qorunması ilə bağlı hansı tədbirlər görülür?

Azərbaycanın ərazisi böyük deyil, amma burada müxtəlif iqlim tipləri vardır. Ölkəmiz şimaldan Böyük Qafqaz dağları, qərbdən Kiçik Qafqaz dağlar, cənub-şərqdən Talış dağları ilə əhatə olunmuşdur. Ölkənin meşə örtüyünün çox böyük hissəsi dağlıq ərazilərdə, kiçik bir hissəsi isə düzənliklərdədir.

Dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da yaşıllığın qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Azərbaycanda meşə azdır. Respublikanın ərazisinin cəmi onda birindən bir qədər artıq hissəsi meşəliklərdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan meşələri növcə zəngindir. Meşələrimizdə 450 növ

İnsan təbiəti dəyişir

ağac və kol bitir. Meşələrimiz, əsasən, üç ağac növündən ibarətdir. Bunlar fıstıq, vələs və palıd ağaclarıdır. Azərbaycanın Talış dağlarında bütün dünyada nadir olan ağaclar da var. Hirkan meşəsi Azərbaycanın ən qiymətli sərvətlərindəndir. Burada Hirkan ənciri, Hirkan qovağı, Qafqaz xurması, ipək akasiya, dəmirağac, şümşad və sair kimi nadir ağaclar bitir. Bu meşələrdən başqa, kol bitkilərinin yaratdığı kiçik meşəliklər də var. Odun tədarükü məqsədilə bu meşələrin qırılması bitki örtüyünü azaldır və ətraf mühitə ciddi ziyan vurur.

Meşə örtüyünün qorunması Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyətlidir. Ölkəmizdə meşələrin bərpa edilməsinə və artırılmasına dair «Milli Proqram» qəbul olunmuşdur. Ağac əkmək üçün əslində, hər hansı göstərişə ehtiyac da yoxdur. Çünki hamı bilir ki, bu, çox faydalı, həm də asan bir işdir. Əkdiiyi ağacın necə böyüdüyünü, ətrafa kölgə saldığını, bar verdiyini görmək insanı sevindirir. Hər bir vətəndaş Vətənin təbiətini, yaşıllığı qorumağı özünə borc bilməlidir. Sən də vətəndaş kimi bunu heç zaman unutmamalısən!

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Meşələrin əhəmiyyəti nədədir?
- 2) Torpağın çirklənməsinə hansı amillər səbəb olur?
- 3) Azərbaycan meşələrində, əsasən, hansı ağaclar çoxluq təşkil edir?
- 4) «Yaşadığım ərazidə yaşıllıq necə qorunur» adlı kiçik təqdimat hazırla.

40. CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ HEYVANLAR ALƏMİ

Cəmiyyətin
inkişafı hey-
vanlar aləminə
necə təsir
göstərir?

Ən qədim dövrlərdə insanlar heyvanlarla birlikdə, təbiətin qoynunda, mağaralarda yaşayırdılar. Cəmiyyət inkişaf etdikcə insan məskənləri yavaş-yavaş simasını dəyişdi. Evlər tikildi, kəndlər, şəhərlər salındı. Sənaye mərkəzləri,

təsərrüfat sahələri yarandı. Bunun nəticəsində yer üzərində böyük dəyişikliklər oldu. Bu proses bu gün də davam edir. Təbiət simasını dəyişdikcə heyvanların həyat şəraiti pisləşir. Bunun nəticəsidir ki, son üç yüz ildə yüzə qədər heyvan növünün nəsli kəsilib. Əgər yaxşı qorunmasa, bir neçə ildən sonra böyük panda, oranqutanq meymunu, Afrika fili, Amerika bizonu, qara kərgədan və sair heyvanlar da yer üzündən silinə bilər. İnsanlar heyvanları ətinə, dərisinə, xəzinə, buynuzuna, dişinə görə amansızlıqla qırırlar. Bəbir, hepard kimi heyvanları gözəl xəzindən, kaymanı bahalı dərisindən ötrü, kərgədan, fil kimi nəhəng heyvanları isə buynuzuna və dişinə görə məhv edirlər.

İnsanların təsərrüfat fəaliyyəti də heyvanlar aləminə ziyan vurur. Kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artırmaq üçün istifadə olunan gübrələrin tərkibindəki kimyəvi maddələr torpağa, suya qarışaraq geniş ərazilərə yayılır. Yağış şəklində torpağa, çay və göllərə düşür, balıqlara, heyvan və quşlara ciddi ziyan vurur. Hazırda neft çıxarılması zamanı baş verən qəzalar dəniz və okean sularını çirkləndirib külli miqdarda canlıların məhvində səbəb olur. Məsələn, hər il Xəzərə milyonlarla kubmetr çirkab suları axıdılır. Xəzər neft məhsulları və digər tullantılarla da çox çirklənib. Xəzər dənizinin çirklənməsi nəticəsində nəre balıqlarının sayı azalıb. Bir çox balığın adı «Qırmızı kitab»a düşüb, bəzilərininsə nəsli tamam kəsilib.

Azərbaycanda müxtəlif iqlim tipləri olduğuna görə heyvanlar aləmi tarixən çox zəngin olmuşdur. İndi Azərbaycan təbiətində nadir, nəsli kəsilmək üzrə olan heyvan və quşlar vardır. Bunlara muflon, bəbir, xallı maral, dağkeçisi, ceyran, cüyür, kəklik, qu quşu, turac, qırqovul və başqaları misal ola bilər. Azərbaycanda bu heyvan və quşların adı «Qırmızı kitab»a salınmışdır.

Heyvanlar aləmini qorumaq üçün dövlət hansı tədbirləri həyata keçirir?

İnsan təbiəti dəyişir

Dövlət heyvanlar aləmini qorumaq üçün başqa tədbirlər də görür. Bunun üçün sayı azalan heyvanların ovlanması dövlət tərəfindən qadağan olunur. Qoruqlar, milli parklar yaradılır.

Qızıllağac qoruğu suətrafı və suda üzən quşların məskunlaşdığı beynəlxalq əhəmiyyətli qoruqdur. Bu qoruqda dünyanın başqa ölkələrindən gələn bir çox köçəri quş dayanacaq tapır. Burada 248 növ quşa, o cümlədən sultantoyuğuna, turaca, qızıllağa, ağ durnaya və sair quşlara rast gəlmək olar. Zaqatala qoruğunda isə Dağıstan dağkəli, maral, cüyür, qaban, boz ayı, meşə pişiyi, sincab və sair heyvanlar qorunur. İnsanlar bu yolla bir çox canlıyı nəslə kəsilməkdən xilas etməyə çalışırlar. Amma bu, təbiətin tarazlığını saxlamaq üçün kifayət deyil. Təbiətin tarazlığını saxlamaq üçün ondan düzgün istifadə etməyi bacarmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikasındakı milli parklar

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Azərbaycan ərazisində hansı nadir heyvanlar yaşayır?
- 2) Azərbaycan Respublikasında hansı qoruqlar vardır?
- 3) Azərbaycanda hansı heyvanların adı «Qırmızı kitab»a salınmışdır?
- 4) İnsanların təsərrüfat fəaliyyətinin heyvanlar aləminə mənfi təsirləri nədən ibarətdir? Fikirlərini dəftərində yaz.

41. CƏMİYYƏT VƏ ELMİ-TEXNİKİ İNKİŞAF

Elm və texni-
kanın inkişafı
cəmiyyətə necə
təsir edir?

Qədim insanların əmək alətləri çox bəsit və sadə idi. Onlar torpağı daş və sümükdən düzəltdikləri, adına toxa deyilən ucu şış alətlə şumlayırdılar. Sümükdən biz, ox ucu və başqa alətlər düzəldirdilər. Zaman keçdi və ox-yay meydana gəldi. Bu

yenilik insanların həyatını xeyli dəyişdi. Onlar ox-yayın sayəsində çoxlu heyvan ovlayırdılar.

Sonralar əmək alətləri də, silahlar da inkişaf etdi. Elm yarandı və insanlar həyatlarında elmi biliklərdən istifadə etməyə başladılar. Küləyin qovduğu yelkənlərin köməyi ilə hərəkət edən gəmilər mühərriklə işləməyə başladı.

Parovozun, avtomobilin yaranmasından yüz ildən artıq vaxt keçib. Sonralar inkişaf daha sürətlə getdi. Təyyarələr, elektriklişdirilmiş nəqliyyat, kino, radio, televizor, audio və videomaqnitofonlar, sintetik materiallar, kompüter, mobil telefonlar insanların həyatını sürətlə dəyişdi. Yeni fəaliyyət sahələri meydana gəldi və bütün bunlar bu gün də artmaqda davam edir.

İnsanların həyatında baş verən bu dəyişiklik elmi-texniki tərəqqi* adlanır. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi iqtisadi inkişafın, məhsuldarlığın artırılması üçün geniş imkanlar açır. Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında XXI əsrdə yeni ixtisaslar, yeni peşələr yaranmışdır.

Texniki vasitələr ətraf aləmin və insanların sağlamlığına necə təsir göstərə bilər?

Maşın və texnikanın insanlar üçün həm xeyirli, həm də zərərli nəticələri ola bilər.

Avtomobil olmasa, müasir şəhərdə insanlar bir yerdən başqa yerə ayaqla getməlidirlər. Bu isə həmişə mümkün deyil. Deməli, avtomobil sərfəlidir. Lakin avtomobil sənayesinin genişlənməsi ətraf mühiti korlayır. Avtomobillərdən ayrılan zərərli qazlar atmosferi çirkləndirir.

Digər tərəfdən avtomobilə öyrəşən insanlar piyada gəzməkdən imtina edirlər. Bu isə hərəkətsizliyə, artıq çəkiyə və müxtəlif xəstəliklərə səbəb olur.

Televizor informasiya almağın çox təsirli vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də insanları mütaliədən uzaqlaşdırır. İnsanların mənəvi aləminin formalaşmasında isə mütaliənin rolu çox böyükdür. Bütün bunlara baxmayaraq, texnikanın imkanlarından ağılla, bacarıqla istifadə etmək mümkündür.

* Tərəqqi — irəliləyiş, inkişaf

İnsan təbiəti dəyişir

Texnika və texnologiyaların ətraf mühitə mənfi təsirinin qarşısını necə almaq olar?

Ətraf mühiti korlayan texnologiyalardan istifadə edilməsinin mənfi nəticələri olur. İnsanlar bu nəticələri aradan qaldırmaq üçün böyük vəsait xərcləyirlər. Müasir dövrdə elm qarşısına mühüm vəzifələr qoymuşdur. Bunlar təmiz, yəni ətraf mühiti çirkləndirməyən texnologiyalar yaratmaq, təhlükəsiz enerji, yanacaq, xammal və material mənbələri axtarmaqdan ibarətdir. Bu da elmi-texniki tərəqqinin müasir dövrdə yaranmış yeni istiqamətidir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Elmi-texniki tərəqqi nə deməkdir?
- 2) Texnikanın insan üçün faydalı cəhətləri hansılardır?
- 3) Texnikanın inkişafının hansı mənfi nəticələri ola bilər?
- 4) Mənfi nəticələrin qarşısını necə almaq olar?
- 5) «Ətraf mühiti çirkləndirməyən texnologiyalar» adlı esse yaz.

42. EKOLOGİYA NƏDİR?

Ekologiya
nədən
bəhs edir?

Ekologiya yunan sözü olub, yurd, məskən və elm sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Müasir dövrdə «Ekologiya» təbiət haqqında elm kimi başa düşülür.

Bu gün ekologiya elminin qarşısında Yer kürəsini xilas etmək kimi çətin vəzifə

durur. Çünki canlıların yaşamasının və sağlamlığının başlıca amili olan hava getdikcə daha çox çirklənir. Müasir dövrdə sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı, bir-birinin ardınca kosmosa buraxılan süni peyklər, nüvə silahlarının sınaqları zamanı baş verən partlayışlar, böyük həcmdə neft, daş kömür və digər yanacaqların yanması havadakı karbon qazının artmasına, oksigenin isə azalmasına səbəb olur. İstilik elektrik stansiyaları, kosmik gəmilər, təyyarələr, avtomobillər, kənd təsərrüfatı maşınları — traktor, kombayn və s. maşın və mexanizmlərdən istifadə nəticəsində atmosferin tərkibinə zəhərli maddələr qarışır.

İçməli su da tədricən azalır. Bunun əsas səbəbi içməli su mənbələrinin çirklənməsidir. Çaylara tökülən sənaye və məişət tullantıları içməli su mənbələrini yararsız hala salır.

İldən-ilə səhralaşan torpaqların ümumi sahəsi böyüyür. Azərbaycanda da bu problemlər var. Xəzər dənizinin çirklənməsi isə Azərbaycan üçün ən böyük problemlərdən sayılır.

Xəzər necə çirklənir?

Azərbaycandan başqa Rusiyanın, Qazaxıstanın, Türkmənistanın və İranın müxtəlif yaşayış məntəqələrindən Xəzərə çirkab suları axıdılır.

Çaylar vasitəsilə hər il Xəzərə çoxlu miqdarda çirkab suları daxil olur. Onun yarından çoxu Volqa çayının payına düşür. Xəzər sularının çirklənməsində Kür və Ural çayları da iştirak edir. Kür çayı Gürcüstanın ərazisindən keçib özü ilə çirkli sənaye və məişət sularını, kənd təsərrüfatında işlədilən müxtəlif zəhərli maddələri Xəzərə gətirir. Xəzər sahillərində yerləşən Bakı, Sumqayıt şəhərlərinin kanalizasiya suları da Xəzərə tökülür.

Bunlardan başqa neft məhsullarının daşınması, dəniz nəqliyyatı da Xəzər sularını xeyli çirkləndirir. Xəzər yeganə dənizdir ki, nərə balıqlarının böyük ehtiyatı burada cəmləşmişdir. Məlumdur ki, nərə balığından dünyada çox qiymətli sayılan qara kürü alınır.

Suyun həddən artıq çirklənməsi balıq sənayesinə ciddi ziyan vurur. Hələ 1992-ci ildə Volqa hövzəsi və Xəzərin sahil zonası «ekoloji fəlakət zonası» ad-

Cəmiyyətin global problemləri

landırılmışdı. Xəzərin ekologi-
yası bu gün Azərbaycan dövlətini
dərindən düşündürür. Xəzər get-
dikcə dünya miqyaslı problemə
çevrilir. Onun ekoloji vəziyyəti
indi nəinki Azərbaycan dövlə-
tini, bütün dünyanı narahat edir.

Ekologiyanın vəzifəsi ətraf
mühiti çirkənmədən qorumaqla
bitmir. Çox vaxt ekologiyayı or-
qanizmlər arasında, orqanizmlə
ətraf mühit, canlı və cansız var-
lıqların arasında qarşılıqlı mü-
nasibətləri öyrənən elm də ad-
landırırlar.

Dənizin çirkənməsi

Təbiətə zərər vermədən ondan necə istifadə etmək olar?

İnsan təbiətin hissəsidir. Təbiətə həssas münasibət gələcək nəslin sağlam
ətraf mühitdə yaşamasını təmin edəcək. Bunun üçün insanlar təbiətə zərər
vurmayan texnologiyalar yaratmalıdırlar. Mövcud tükənən ehtiyatlardan
səmərəli istifadə etməlidirlər. Köhnəlmiş məhsulları (texnika, geyim, əşya)
təkrar emal edərək onlardan yenilərini hazırlamalıdırlar. Yeni ixtiralar
edərkən çalışmalıdırlar ki, onlar təbiətə ziyan vurmasın. Məsələn, benzinlə
işləyən avtomobillərin əvəzinə, günəş enerjisi ilə işləyən avtomobillər
yaratmaq mümkündür.

İnsanlar müharibələrə son qoymalıdırlar. Hərbi texnika əvəzinə təbiəti
qoruyan texnikaların yaradılmasına daha çox vəsait ayırmalıdırlar. Bütün
münasibətləri qarşılıqlı anlaşma, harmoniya, əməkdaşlıq əsasında qurma-
lıdırlar.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Ekologiya elmi hansı zərurətdən yaranmışdır?
- 2) Ekologiya elminin qarşısında hansı vəzifələr durur?
- 3) Xəritədə Xəzər dənizinin ətrafında yerləşən şəhərləri tap.
- 4) Xəritədə Xəzər dənizinə tökülən çayları tapıb onların adını dəftərində yaz.
- 5) Azərbaycanda hansı ekoloji problemlər var?
- 6) Ekoloji problemlərin həlli üçün insanlar nə etməlidirlər?
- 7) «Yaşadığım ərazidə nəyi ekoloji problem hesab edirəm» adlı rəy-inşa yaz.

TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏT

43. ARAL GÖLÜNÜN HARAYI

İnsan cansız
təbiətdən düzgün
istifadə etmədikdə
nə baş verə bilər?

Böyüklüyünə və digər dənizə
aid əlamətlərinə görə Xəzərə dəniz
deyirlər. Əslində, dünyanın ən
böyük gölüdür. Bu yaxınlara
qədər böyüklüyünə görə dəniz
adlandırılan başqa nəhəng bir göl
də var idi. Aral gölü dünyanın

dördüncü böyük gölü idi! Onu «çölün mavi gözü» adlandırırdılar. Aralın özünəməxsus bitki örtüyü və heyvanlar aləmi var idi. Balıqçılar bu göldən bolluca balıq tuturdular. Mavi sularında gəmilər üzürdü. Limanlarında çoxlu işçi çalışırdı.

İndi Aralın əvvəlki əzəmətindən heç nə qalmayıb. Geniş sinəsi çox kiçilib — ərazisinin 1/10-i qalıb. Qurumuş suların yerində duzlu qum təbəqəsi yaranıb. Gölün quruması onun ətrafında iqlimi də dəyişib. Göl kiçildiyi üçün buxarlanma azalıb. Rütubətin azalması isə quraqlıq şəraiti yaradıb. Yaz qısa və quraq, qış uzun və soyuq olub. Aylarla davam edən güclü küləklər duzlu qumları 250 km-ə qədər məsafədə ətrafa yayır və çox geniş ərazidə hava çirklənir. Təbiət «sağlamlığını» itirir və onun bir parçası olan insan da xəstələnir. Təsədüfi deyil ki, bu bölgədə tənəffüs yolları, ağciyər, böyrək xəstəlikləri artmış, uşaq ölümü çoxalmışdır.

Aral gölü nə üçün quruyur?

Aral gölü öz-özünə qurumayıb. Onun bu hala düşməsində insanlar günahkardırlar. Təxminən 50 il bundan əvvəl insanlar Aral gölünə tökülən iki böyük çayın — Amudərya və Sırdərya çaylarının qarşısını kəsdilər. Çayların istiqamətini dəyişdilər, kanallar çəkildilər ki, ucsuz-bucaqsız pambıq tarlalarını suvarsınlar. Bununla insanlar məhsuldarlığın artacağını, həyatın daha da gözəlləşəcəyini düşünürdülər. Amma hər şey əksinə oldu. Suvarılan torpaqlar şoranlaşdı və kimyəvi maddələrlə çirkləndi. «Çaylar axmasa, göllər olmaz» demişdik. Onu qidalandıran iki çayın sularının kəskin azalması isə Aral gölü üçün əsl fəlakət oldu. Aral qurumağa başladı. 20 il sonra gölün az qala yarısı qurudu, suyun duzluluğu xeyli artdı. Balıqlar məhv oldu, balıqçılar işsiz qaldılar. İndi qurumuş gölün qumluqlarında atılıb qalmış sınıq-salxaq gəmilərin mənzərəsi insanın ürəyini ağrıdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi Pan Gi Mun Aralın vəziyyətini helikopterdən müşahidə edərək demişdir: «Aral gölünün quruması dünyanın ən böyük fəlakətlərindən biridir». O, Aralın göl yox, gəmi qəbiristanlığı olduğunu söyləmiş və bütün dünya liderlərini Aralı xilas etmək üçün tədbirlər görməyə çağırmışdır.

Cəmiyyətin global problemləri

İnsanlar anlamalıdırlar ki, təbiətə münasibət insanın özü-özünə münasibətidir. Bu məsələdə laqeydlik göstərmək olmaz. Çünki laqeydlik göstərəndə zaman keçdikcə problemlər böyüyür və onları həll etmək çətinləşir.

Kosmosdan görünüş

Aral gölü 1986-cı il

Aral gölü 2010-cu il

Aral gölü gəmi qəbiristanlığına çevrilmişdir

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Aral gölünü xəritədə tap. Bu göl hansı ölkənin ərazisindədir?
- 2) Aral gölü nə üçün qurudu?
- 3) Gölün quruması onun ətrafındakı iqlimə necə təsir etdi?
- 4) Aral gölü ətrafında iqlimin dəyişməsi nəyə səbəb oldu?
- 5) Səncə, Xəzər dənizi Aralın vəziyyətinə düşə bilərmi? Fikirlərini dəftərinə yaz.

44. OZON QATI

Ozon qatı
nədir və onun
həyat üçün nə
əhəmiyyəti var?

Ozon qatı atmosferdə olan qoruyucu qaz təbəqəsidir. Ozon qatı Günəşdən gələn zərərli şüaları udur, onların yer səthinə çatmasına mane olur. Əgər bu qat yox olarsa, yer üzərindəki bitki və heyvanlar aləmi, eləcə də okeanın canlı aləmi məhv ola bilər.

Ozon qatının dağılması və atmosferdə karbon qazının çoxalması Yer kürəsində iqlimin dəyişməsinə təsir edir. Bu dəyişiklik özünü temperaturun artmasında göstərir. Temperaturun artması «Qlobal* istiləşmə» problemi yaradır. Bu, o deməkdir ki, Yer kürəsində temperaturun artması nəticəsində qütb sahələrində olan daimi buzlaqlar sürətlə əriyir. Buzlaqların əriməsi isə okean sularının səviyyəsini qaldırır. Son yüz ildə okeanda suyun səviyyəsi 15–17 sm artıb. Bu, okean üçün böyük rəqəmdir.

Ozon qatı nə
üçün dağılır?

Elm adamları ozon qatında dəyişikliklərin yaranma səbəbini insanların təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlayırlar. Bir sıra zavodların fəaliyyəti zamanı havaya müxtəlif qazlar atılır. Bu qazlar atmosfərə yayılıb havanı çirkləndirməklə yanaşı, ozon qatına da dağıdıcı təsir göstərir. Sənaye inkişaf etdikcə atmosferdə ozon qatını dağıdan maddələrin miqdarı daha da artır.

Ozon qatının dağılmasına qarşı mübarizə bütün dünya ölkələrinin sıx əməkdaşlığından asılıdır. Ona görə də BMT tərəfindən 1994-cü ildən etibarən 16 sentyabr Beynəlxalq Ozon Qatının Mühafizə Günü elan edilmişdir. Dünya mətbuatı həmin gün ozon qatının qorunmasının vacibliyi və bunun yolları barədə çoxlu materiallar dərc edir. Televiziya və radio kanallarında bu mövzuya həsr

* Qlobal — bütün Yer kürəsini bürüyən

Cəmiyyətin qlobal problemləri

olunmuş verilişlər yayınlanır. Bu verilişlərdə ozon qatının dağılmasının insan sağlamlığına təsirindən söz açılır. Göstərilir ki, ozon qatının qoruyucu təsirinin azalması canlılarda immun sistemin zəifləməsinə səbəb olur. İnsanların sağlamlığını qorumaq üçün ölkələrin tədbirlər görməyə borclu olmaları qeyd edilir.

Azərbaycan Respublikası bir sıra ozondağıdıcı maddələrin istifadədən çıxarılması və həmin maddələrin atmosfərə atılmasının qarşısının alınması üzrə dünya birliyinin həyata keçirdiyi tədbirlərdə fəal iştirak edir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ozondağıdıcı maddələr və tərkibində belə maddələr olan məhsulların istehsalına, istifadəsinə, onların saxlanılmasına və zərərsizləşdirilməsinə nəzarət edir.

Ozon qatını hamımız qorumalıyıq,
çünki o bizim hamımızı qoruyur!

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Ozon qatının Yer kürəsi üçün nə əhəmiyyəti vardır?
- 2) Ozon qatının dağılması atmosferdə hansı dəyişikliklərə səbəb olur?
- 3) «Qlobal istiləşmə» nə deməkdir?
- 4) Ozon qatının dağılmasının səbəblərini nədə görürlər?
- 5) Canlılarda immun sistemin zəifləməsi nəyə səbəb olur?
- 6) «Ozon qatı və ekologiya» adlı esse yaz.

45. SƏHRALAŞMA NƏDİR?

Səhralar
necə yaranır?

Yerin quru səthinin 1/5 hissəsini səhralar tutur. Təbiətsünas alimlərin fikrinə, göz işlədikcə uzanan qumlu səhraların yerində əvvəllər çöllər və meşələr olub. Sonralar iqlim dəyişməsi bu ərazilərin yavaş-yavaş səhralara çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Səhraya çox az yağıntı düşür. Bu yağıntı yerin səthinə belə islatmır. Bəzən isə ilboyu bir damcı yağış yağmır. Hava həmişə isti və quraq olur. Yayda əksər səhralarda gündüz havanın temperaturu 50 dərəcədən çox olur. Tez-tez isti və quru küləklər əsir. Külək qumu sovuraraq qum təpələri yaradır. Səhraların ərazisi bu gün də böyüməkdə davam edir.

Bu, dünyanı narahat edən problemlərdən biridir. Afrika savannaları get-gedə səhralaşır. Bunun qarşısını almaq üçün Böyük Səhra ilə sərhəddə 1500 km-lik meşə zolağı salınmışdır.

Bu problem tək Böyük Səhrada deyil. Zaman keçdikcə dünyanın hər yerində daha çox torpaq sahəsi səhralaşır, əkinə yararlılığını itirir. Nəticədə yararlı torpaq sahələri azalır.

Torpaqlar nə üçün səhralaşır?

Səhralaşmanın bir çox səbəbləri var. Əkin sahələrinin genişləndirilməsi, mal-qaranın sayının sürətlə artması və həddən artıq otarma təbii bitki örtüyünü məhv edir. Meşələrin qırılması da səhralaşmanı sürətləndirir.

Digər bir səbəb isə əkin sahələrinə verilən kimyəvi gübrələrlə bağlıdır. Bu cür gübrələrin tərkibində olan zərərli maddələr torpağı çirkləndirir. Nəticədə belə sahələr bitkilərin inkişafı üçün yararlılığını itirir, səhralaşır ot bitməyən əraziyə çevrilir. Faydalı qazıntıların çıxarılması da torpağı yararsız hala salan səbəblərdəndir.

Səhralaşmanın digər bir səbəbi torpağın sel suları ilə yuyulmasıdır. Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranan qazların (xüsusilə karbon qazı) havada çoxalması planetimizdə istiləşməyə səbəb olur. Qlobal istiləşmə quraqlıq və leysan yağışlarının sayının artmasına gətirib çıxarır ki, bu da torpaq örtüyünə məhvedici təsir göstərir. Elə buna görə də səhralaşma bütün dünyanı narahat edir. Hər il iyunun 17-si dünyada Səhralaşma və Quraqlıqla Mübarizə Günü kimi qeyd olunur.

Hazırda səhralaşma bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycan üçün də vacib problemlərdən biridir. Azərbaycanda da səhralaşan ərazilərin sahəsi getdikcə böyüyür. Bunu nəzərə alan Azərbaycan dövləti və Ekologiya və Təbii Sərvətlər

Cəmiyyətin qlobal problemləri

Nazirliyi səhralaşma prosesinə qarşı mübarizə tədbirləri görür. Azərbaycanda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasına ciddi diqqət yetirilir.

Böyük Səhrada yaşayan əhali uzun və ağ paltar geyinir. Çünki ağ paltar Günəş şüalarını qaytarır və bədəni istidən yaxşı qoruyur.

Azərbaycan «Səhralaşmaya qarşı mübarizə» Beynəlxalq Konvensiyasına qoşulmuşdur. Bu, o deməkdir ki, ölkədə səhralaşmanın qarşısını almaq üçün xüsusi dövlət proqramları qəbul olunmuşdur. Həmin proqramlara əsasən Azərbaycan ərazisində hər il minlərlə ağac əkilib, meşələrin bərpa olunması işləri aparılır.

Azərbaycan Prezidentinin fərmanları ilə mühafizə olunan təbiət ərazilərinin ümumi sahəsi genişləndirilir. Hazırda Azərbaycan ərazisinin 1/10-ə qədər xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisi kimi qorunur. Azərbaycanın gələcəyi bu tədbirlərdən çox asılıdır. Çünki torpaq Azərbaycanın bütün nemətlərinin beşiyidir.

SƏHRA LAŞMANIN SƏBƏBLƏRİ

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) İqlim dəyişməsi səhralaşma ilə necə əlaqəlidir?
- 2) Səhralaşmanın hansı zərərli cəhətləri vardır?
- 3) Azərbaycan dövləti səhralaşmaya qarşı hansı tədbirləri görür?
- 4) Səhralaşmanın səbəblərini necə şərh edə bilərsiniz?
- 5) Yaşadığınız ərazidə səhralaşma əlamətləri varmı? Fikrini yazıb əsaslandır.

46. YAŞIL İQTİSADİYYAT

«İşıq, səs, enerji» bu anlayışları nə bağlayır?

Televiziya verilişinə baxdığın, yaxud radio dinlədiyin zaman birdən işıqlar sönərsə, nə baş verəcək? Təbii ki, hər tərəfə qaranlıq çökəcək. Televiziya, radio isə sönəcəkdir. Bu ona görə belə olur ki, televizor, radio və işıqlandırma lampaları, elektrik qızdırıcıları hamısı eyni mənbədən qidalanır. Yəni elektrik enerjisi ilə

işləyir. Elektrik enerjisi kəsilən kimi işıqlar sönür, televizorun ekranı qaralır, radio susur. Elektrik qızdırıcıları işləmir. Ona görə də enerji kəsildə biz çox narahat oluruq.

İnsanlar artıq anlamışlar ki, indi gen-bol istifadə olunan enerji mənbələri tükənə bilər. Dünyada əhalinin sayı artdıqca, tələbat da böyüyür. Təbii sərvətlər daha sürətlə azalır. Bir müddətdən sonra təbii sərvətlər də, təbii enerji mənbələri də tükənə bilər.

Yaşıl iqtisadiyyat nədir?

Son zamanlar yaşıl iqtisadiyyatdan çox danışılır. Yaşıl iqtisadiyyat müəssisələrin, nəqliyyatın, məişətin enerjiyə olan ehtiyacını tükənməyən və təbiəti tullantılarla korrılamayan mənbələr hesabına

Günəş batareyaları

Külək elektrik stansiyası

Cəmiyyətin global problemləri

ödəməyi nəzərdə tutur. Külək təbiət hadisəsidir, həmişə olub və olacaq. Onun enerjisindən istifadə etmək məqsədilə son vaxtlar bəzi ölkələrdə külək elektrik stansiyaları yaradılır. Danimarka, Almaniya, Niderland, Böyük Britaniya, ABŞ və digər ölkələrdə külək enerjisindən daha çox istifadə olunur.

Günəş tükənməyən işıq və istilik mənbəyidir. Bol Günəş işığı düşən ərazilərdə günəş batareyaları quraşdırılır. Bu batareyalar günəş enerjisini toplayıb istifadə etməyə imkan verir. Günəş batareyalarından dünyanın bir çox ölkələrində istifadə edilir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində termal suların* enerjisindən istifadə olunur. Məsələn, İslandiyada termal sular-dan binaların qızdırılması üçün istifadə edilir.

Çay sularının enerjisini elektrik ener-jisinə çevirən su elektrik stansiyaları da (SES) geniş tətbiq olunur. Azərbaycanda Kür çayı üzərində Mingəçevir Su Elek-trik Stansiyası salınmışdır.

İnsanların enerjiyə olan tələbatlarının ödənilməsi üçün okean sularından da enerji mənbəyi kimi istifadə etmək müm-kündür.

Yeraltı isti su — qeyzer

Çində Yantszı çayı üzərində tikilmiş SES.
Bu, hazırda dünyada ən böyük su-elektrik stansiyasıdır.

TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏT

Azərbaycanda hansı təbii tükənməyən sərvətlərdən istifadə oluna bilər?

Azərbaycan Respublikası enerji mənbələri ilə zəngindir. Çünki ölkə ərazisində iti, gursulu dağ çayları var. Azərbaycanda həm günəş, həm də külək enerjisindən geniş istifadə etmək üçün imkan var. Çünki bura il ərzində bol günəş şüaları düşür. Respublikanın bir sıra ərazilərində, məsələn, Abşeron yarımadasında, Qobustanda, Giləzidə ilboyu küləkli hava olur. Artıq Azərbaycanda Quba—Xaçmaz bölgəsində ilk külək elektrik stansiyası yaradılmışdır.

İndi yaşıl iqtisadiyyatı XXI əsrin aparıcı qüvvəsi sayırlar. Dünya ölkələrində insanlar təbiətin qorunması uğrunda mübarizə aparan Ümumdünya Yaşıllar hərəkatına qoşulurlar. Hərəkat Azərbaycanda da fəaliyyət göstərir. Sən də bu hərəkata qoşulub təbiətin qorunmasına öz töhfəni verə bilərsən.

1914-cü ildən fəaliyyət göstərən Norveç Təbiəti Mühafizə Cəmiyyəti on ildən artıqdır ki, Enerji və Resurslardan* istifadə üzrə Məktəbli Layihəsini (SPARE) həyata keçirir. Layihənin məqsədi enerjiyə qənaətin, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin zəruriliyini məktəb kollektivlərinin nəzərinə çatdırmaq, onları bu sahələrdə əməli fəaliyyətə çağırmaqdır. Hazırda proqram 17 ölkədə icra olunur. Azərbaycanda da bu Proqrama çoxlu məktəbli qoşulmuşdur.

Beynəlxalq Məktəbli Layihəsinin loqosu

* **Termal sular** — yeraltı isti sular

* **Resurslar** — təbii ehtiyatlar

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) İnsanlar enerjiden necə istifadə edirlər?
- 2) Tükənən enerji mənbələrinə nələr daxildir?
- 3) Tükənməyən enerji mənbələri hansılardır?
- 4) Yaşadığın ərazidə hansı tükənməyən enerji mənbələri vardır?
- 5) «Günəş enerjisindən istifadə etməklə hansı layihələri gerçəkləşdirərdim?» adlı esse yaz.

47. MÜHARİBƏ VƏ SÜLH

Müharibələrin qarşısını necə almaq olar?

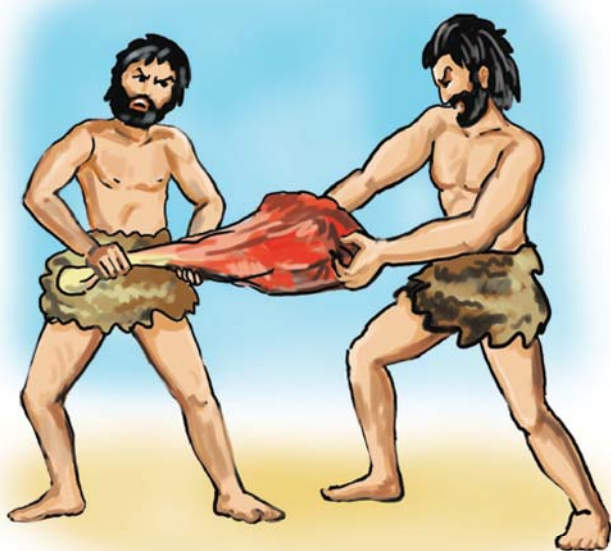
İnsanlar arasında hər zaman mübahisəli vəziyyət yarana bilər. Mübahisəni münaqişə yolu ilə həll etmək cəhdi daha böyük münaqişə yaradır. Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Üzeyir Hacıbəylinin «Ordan-burdan» başlığı altında yazdığı «Qanlılıq»

hekayəsi bu baxımdan çox ibrətamizdir. Hekayədə göstərilir ki, Danabaş kəndinin sakini Kərbəlayi Hümmətəli ilə qonşusu Qoçbala kişinin ailəsi arasında baş verən kiçik bir münaqişə sonda kəndin davasına çevrilir. Hadisə Qoçbala kişinin çil toyuğunun Hümmətəligilin bir boşqabını sındırması ilə başlayır. Kərbəlayi Hümmətəlinin oğlu Həsən boşqabın əvəzini çıxmaq üçün Qoçbala kişinin Alabaş adlı itini vurub qıçını sındırır. Qoçbala kişi də Hümmətəlinin evinə hücum çəkir. Hümmətəlinin böyük oğlu Muxtar güllə ilə vurub onu öldürür. Qoçbala kişinin qardaşı Həsənqulu onun qanını alacağına söz verir. Muxtarı gecə güllə ilə vurub kənddən qaçır. Muxtarın qanını almaq da əmisi oğlu Səfiyarın boynuna düşür. Beləcə, kiçik bir qıgılcımdan alov doğur. Bir toyuğun boşqabı sındırması ilə başlanan münaqişə neçə-neçə insanın həyatına son qoyur. Dünyada ən ağır fəlakətlər mənfi fikirlərdən başlanır. Ona görə də insanlar aralarında baş verən kiçik narazılıqları böyüməyə qoymamağa, onu dinc yolla aradan qaldırmağa çalışmalıdırlar.

İnsanlar arasında olduğu kimi, dövlətlər arasında da mübahisəli vəziyyət yarana bilər. Ölkələr bu mübahisəni dinc yolla aradan qaldırmağa cəhd etməyəndə, onlar arasında müharibə baş verir.

Qədim insanlar öz aralarında bir qarın yemək üstündə vuruşurdular. Qəbilə halında yaşayan insanlar ov məkanı üstündə dava edir, bir-birini öldürürdülər.

Sonrakı dövrlərdə insanlar metaldan istifadə etməyi öyrəndilər. Ox və kamanın kəşfindən sonra döyüşlərdə daha çox insan öldü.

TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏT

Orta əsrlərdə həyat nisbətən inkişaf etdi. Ordusu, dəniz donanması olan güclü dövlətlər yarandı. Həmin dövlətlər dünyanı bölüşdürmək üçün yarışa girdilər. Bir zamanlar yalnız bir qarın yemək üçün döyüşən insanlar indi dünyaya ağalıq etmək uğrunda vuruşurdular. Onlar zəif inkişaf etmiş əraziləri bir-birinin ardınca tutur, insanları qul edirdilər.

Belə əraziləri müstəmləkə adlandırırdılar. Dünya ölkələr arasında bölüşdürülüb qurtardı. Amma çox çəkmədi ki, dövlətlər bir-birinin payına göz dikməyə başladılar. İyirminci əsrdə iki böyük dünya müharibəsi baş verdi.

Birinci Dünya müharibəsi 1914-cü ildə başladı. 4 il 3 ay 10 gün davam etdi. Bu müharibədə 40-a yaxın ölkə iştirak etmişdi. Cəbhələrdə 10 milyona yaxın insan öldürülmüş, 20 milyon insan yaralanmışdı.

İkinci Dünya müharibəsi 1939-cu ildə başladı və 6 il sürdü. Bu müharibə tarixdə baş vermiş müharibələrin ən dağıdıcısı idi. Həlak olanların sayı 50 milyona çatırdı.

Yer üzündə sülhü qorumaq üçün nə etmək lazımdır?

Sülhsevər insanlar yer üzərində sülhü qorumağın vacibliyini başa düşür və müharibəyə yol verməməyə çalışırlar. Buna baxmayaraq, müharibələr hər zaman baş vermiş və insanlara fəlakətlər gətirmişdir. Bəzən ölkələr özləri istəmədən müharibəyə cəlb olunurlar. Məsələn, Azərbaycan Qarabağ müharibəsinə istəmədən cəlb olunmuşdur. Bu müharibədə Azərbaycan torpaqlarının 20 faizindən çoxu Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdur. Müharibədə 20 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuşdur.

Cəmiyyətin global problemləri

Azərbaycan xalqı müharibə istəmir. Arzu edir ki, münaqişə sülh yolu ilə həllini tapsın, Azərbaycan torpaqları tezliklə işğaldan azad olsun.

Son zamanlarda çox güclü silahlar hazırlanmışdır. Bu silahlardan istifadə etmək yer üzündə həyatı məhv edə bilər. Ona görə də sülh mədəniyyətinə malik olan ölkələr hər bir münaqişəni zorakılıqla deyil, dinc yolla həll etməyə çalışır. Sülh inkişafa, ətraf mühitin mühafizəsinə, insanların təhlükəsizliyinə, hər bir insanın dinclik, əmin-amanlıq şəraitində yaşamasına geniş imkanlar açır.

Sülhün simvolu

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- 1) Münaqişələr necə və nə üçün böyüyür?
- 2) Elmi-texniki tərəqqi müharibələrə necə təsir göstərir?
- 3) Azərbaycan öz torpaqlarını işğaldan azad etmək üçün hansı yola üstünlük verir? Nə üçün?
- 4) «Qarabağ müharibəsinin Azərbaycanın həyatına təsiri» mövzusunda esse yaz.

48. BİR PİLLƏ DƏ UCALDIQ

Dərs ili başa çatır. Sən dördüncü sinfi bitirirsən.
Bu, o deməkdir ki, artıq ibtidai təhsilini
başla vurursan. Bu müddətdə nələrə nail olmusan?

Birinci sinfə gəldiyin ilk günü xatırlayırsanmı? O zaman lap kiçik idin. Cəmi 6 yaşın vardı. İldən-ilə böyüdün. Həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən inkişaf etdin. Çoxlu dost qazandın. Həyatda sənə lazım olan xeyli bilik və bacarıqlara yiyələndin. Bu dörd il ərzində «Həyat bilgisi» fənni sənə öz hüquqlarını dərk etməyin yollarını göstərdi.

Hər bir insanın ünsiyyət mədəniyyəti onun şəxsiyyətinin nə dərəcədə formalaşmasını göstərən aynadır. Ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnmiş insan əhvali-ruhiyyəsindən asılı olmayaraq, ətrafındakılara qarşı həmişə diqqətli olur. Öz hərəkətlərinə tənqidi yanaşır və bunu davranışlarında nümayiş etdirir. Çünki insan öz davranışları, ətraf mühitə, özünün və başqalarının həyatına, sağlamlığının qorunmasına münasibəti ilə cəmiyyətdə hörmət də, nifrət də qazana bilər. Öz şəxsiyyətinə hörmət tələb edən insan başqalarının da şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmağı bacarmalıdır. Eləcə də öz hüquqlarını dərk edən insan başqalarının da hüquqlarına həssas münasibət bəsləməlidir.

«Həyat bilgisi» fənni bu illərdə sənə şəxsiyyəti formalaşdıran düzlük, səmimilik, zəhmətkeşlik, mərhəmət və bu kimi keyfiyyətləri özündə tərbiyə etməyin yollarından bəhs etdi. Dinin mahiyyətindən, dini dəyərlərdən söz açdı. Peyğəmbərləri, müqəddəs kitabları tanımağına, dinə sağlam münasibətinin formalaşmasına çalışdı. Yaşadığın Azərbaycan cəmiyyətinin dinə qarşı tutduğu mövqeyi göstərdi.

Sən artıq bilirsən ki, Azərbaycan cəmiyyətinin bərabərhüquqlu üzvüsən. Bu cəmiyyət qarşısında vəzifələrin var, bu cəmiyyət üçün faydalı işlər görə bilərsən. Çünki cəmiyyətə fayda vermək dolayısı ilə özünə fayda verməkdir. Əminəm ki, sən artıq insanla cəmiyyət arasındakı bu əlaqəni dərk edirsən.

«Həyat bilgisi» sənə təbiət haqqında, varlıq və hadisələr, canlılar aləmi barədə çoxlu məlumat verdi. Öyrətdi ki, sən də təbiətin bir zərrəsisən. Təbiəti qorumaq dolayısı ilə elə özünü qorumaqdır. Ona görə də təbiətə həssas, qayğıkeş münasibət hər bir vətəndaşın borcudur.

«Həyat bilgisi»nin öyrətdiyi iqtisadi bilik və bacarıqlar sənə məişətdə lazım olacaq. İndi öyrəndiyin bilik və bacarıqlar təhsilin daha yüksək pillələrində öyrənəcəklərin üçün bünövrə olacaq. Tikilən bina öz bünövrəsi

üzərində ucalır. Bünövrə möhkəm olsa, bina da möhkəm olar. Sən təhsilin, hüquqların, sağlamlığın və onu qorumağın yolları, təbiət və cəmiyyət, bir sözlə, həyat haqqında öyrəndiklərini təhsilin daha yüksək mərhələsində inkişaf etdirəcəksən. Axı sən gələcəyin üçün bünövrə yaradırsan!

Qarşıdan yay tətili gəlir. Çalış ki, yay istirahətindən kifayət qədər faydalanasan. Yeni məlumatlar topla, maraqlı təcrübələr apar, öz yeni kəşflərini ətrafdakılarınla bölüş, müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə et.

Biz ayrılıırıq. Dostlar heç vaxt bir-birlərini unutmurlar. Dördüncü sinifdə öyrəndiyin faydalı bilik və bacarıqlar həmişə məni sənə xatırladacaq. Sənə gələcəkdə daha böyük uğurlar arzu edirəm.

HƏYAT BİLGİSİ 4
Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün
Həyat bilgisi fənni üzrə
DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər

Gülər Ələkbər qızı Mehdiyeva
Bahar Əşrəf qızı Kərimova

Redaktor
Bədii və texniki redaktor
Dizayner
Rəssam
Korrektor

Ülkər Şahmuradova
Abdulla Ələkbərov
Təhmasib Mehdiyev
Gündüz Ağayev
Natəvan İsmayılova

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
17.06.2011-ci il tarixli 1133 №-li
əmrinə əsasən təsdiq edilmişdir.

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2017

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 11,5. Fiziki çap vərəqi 13.
Formatı 57x82 1/8.
Səhifə sayı 104. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Ofset çapı.
Tiraj 41186. Pulsuz. Bakı—2017.

«Aspoliqraf LTD» MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^B

PULSUZ